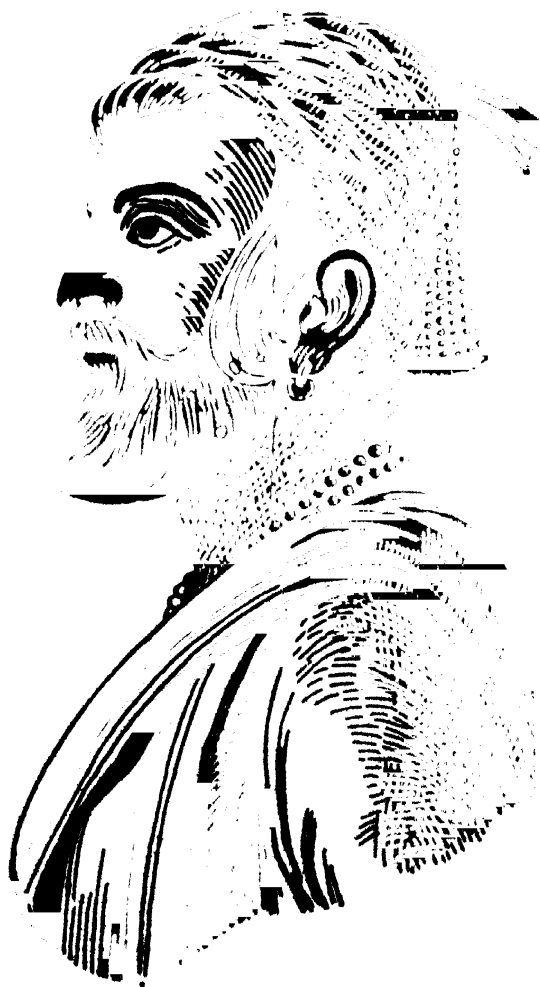

રાષ્ટ્રવીર શિવરાજ

લેખક : કલકત્તાઈ કોઠારી

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગજરાતી કોપીરાશિદ વિભાગ]

સુચકાંક ૧૬૧૬૭ વર્ષિક

પુસ્તકનું નામ રાષ્ટ્રપીઠ રિપાશ

વિગમ ૧૬૨૩: ૨૬.૧૮.૩૧

રાષ્ટ્રવીર શિવરાજ

લેખક : કકલભાઈ કેઠારી

પ્રકાશક : અમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠ
સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર * રાણપુર * કાઠિયાવાડ

ગાંધીયત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગાંધીયત ડિપાર્ટમેન્ટ-સંગઠ
૧૯૨૯

પ્રથમાવૃત્તિ : ૩ જુન ૧૯૨૭
દ્વિતીયાવૃત્તિ : ૧૫ ઓક્ટોબર ૧૯૨૮
તૃતીયાવૃત્તિ : ૨૫ નવેમ્બર ૧૯૩૧

મુદ્રક : અમૃતલાલ અંબાશક્કર દવે
સૌરાષ્ટ્ર મુદ્રણાલય રાણપુર (કાઠિયાવાડ)

દ્વિતીય આવૃત્તિ વેળા

ગયા વર્ષે સમસ્ત ભારતવર્ષે રાષ્ટ્રવીર શિવાજી મહારાજની ત્રણસોમી જન્મતિથિ ઉજવી : તે વેળા ‘સારાષ્ટ્ર’ ખાસ ‘શિવાજી-અંક’ કાઢ્યો અને શિવાજી મહારાજની જીવનકથા પ્રસિદ્ધ કરી. ‘સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર’ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી અન્ય જીવનકથાઓની જેમ આ જીવનકથાને પણ યુજરાતે, ભાવથી સત્કારી છે. એ કારણે જ આ ખીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે.

પ્રથમ આવૃત્તિ જન્મોત્સવ પ્રસંગે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલી એટલે તેને લાલ શાહીમાં છાપવામાં આવેલી. તેમજ તેનાં રૂપરંગ એ મંગળ પ્રસંગને હિચિત્ત યોગ્યવામાં આવેલા. દરે ખીજી આવૃત્તિ ‘સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર’નાં અન્ય પુસ્તકોના કદની કાઢવામાં આવે છે. એ રીતે પ્રથમ આવૃત્તિ કરતાં પૃષ્ઠ સંખ્યા સારી રીતે વધે છે, એટલે કાગળ અને છપાઈનું ખર્ચ સહેજે વધી જાય છે. છતાં મૂલ્ય વધારવામાં નથી આવતું, તેની નોંધ લેવા વિનંતિ છે.

અંતમાં હું ઇચ્છું છું કે આવી જીવનકથાઓ જ આપણા જનસમુદ્ધમાં સાચી રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા સિંચનારી હોય, તેનો વિશેષ ને વિશેષ વ્યાપક પ્રચાર થાય એ રાષ્ટ્રવિધાનનું મહત્ત્વનું અંગ છે એમ સર્વત્ર સમજાય અને આવી કથાઓ જનતાના નિત્ય વાંચનની વસ્તુ બને.

શિવાજીને આત્મસંયમ પણ તેની આકર્ષણ-શક્તિ અને તેના વીરત્વ જોડ્યો જ જ્વલંત હતો. શિવાજીની આ ખાસીયત, તેના કાળની સ્વચ્છંદપ્રિયતા અને પાશવતાના મુકાબલે, અજબ વીરલ જ બાંધે છે. યુદ્ધના જ્વરમાં કે દ્રવ્યની ખુરી જરૂરતના સમયમાં, જ્યારે તેનાં સૈન્યો મોગલોના મુલક ઉપર છાપો મારતાં, ત્યારે યે આયો, ઝીઝો અને કૃષિકારોને ન સતાવવાતું તેનું શાસન હતું. ખાસ કરીને નારીઓ પ્રત્યે તો સંપૂર્ણ સૌજન્ય દાખવવામાં આવતું. કોઈ વખત યુદ્ધ-વેળા શત્રુદળની ઝીઝો પકડાઈ જતી, ત્યારે યે શિવાજી તેમને પૂર્ણ માનમરતબા સાથે તેમના પતિઓની પાસે પહોંચાડી દેતા.

—ન્યાયમૂર્તિ રાનડે

અનુક્રમ

પ્રાસ્તાવિક

પ્રેરણામૂર્તિ શિવરાજ ૫૯ ૧લી ૧૩

જીવનકથા

સ્વપ્રદર્શી શિવરાજ ૧લી ૮

બહારવટીયો શિવરાજ ૯લી ૨૫

છત્રપતિ શિવરાજ ૨૬થી ૩૮

રાષ્ટ્રવીર શિવરાજ ૪૦થી ૫૭

જીવનસમરણો

જીવન પરાગ ૬૧થી ૮૦

જીવનભાવના

હિન્દુપતનો તારણહાર ૯૩થી ૧૦૦

હિન્દુત્વના પુનરુદ્ધાર અર્થે ૧૦૧થી ૧૦૬

—અમારાં પુસ્તકો—

સૌરાષ્ટ્રની રસધાર

ધારા પહેલી

ધારા બીજી

ધારા ત્રીજી

ધારા ચોથી

ધારા પાંચમી

સોરઠી બહારવટીયા

ખંડ પહેલો

ખંડ બીજો

ખંડ ત્રીજો

બહારવટીયો જોગીદાસ

સોરઠી સંતો ખંડ પહેલો

સૌરાષ્ટ્રનાં ખડેરોમાં

સોરઠી ગીતકથાઓ

કંકાવટી

દાદાજીની વાતો

ડોશીમાની વાતો

રઠીયાળી રાત ભાગ ૧જો

„ ભાગ ૨જો

„ ભાગ ૩જો

ચુંદડી ભાગ પહેલો

„ ભાગ બીજો

હાલરડાં

ઋતુગીતો

એશિયાનું ક્ષત્રક

સળગતું આયર્ષેન્ડ

હંગેરીનો તારણુદાર

લેનીન અને ઝગલુક

મિસરનો મુક્તિસંગ્રામ

ઝંડધારી (સ્વામી દયાનંદ)

સત્યવીર શ્રદ્ધાનંદ

રાષ્ટ્રવીર શિવરાજ

નરનાર લાલાજી

રાજસ્થાનોની સમસ્યા

કુરમાનીની કથાઓ

પુઝાતો દીપક ભાગ ૧ જો

„ ભાગ ૨ જો

શાહજહાં (નાટક)

રાણો પ્રતાપ „

વેણીનાં કુલ

ક્રિસ્તોલ

કાદનો લાડકવાયો

છેલ્લો કટોરો

પીડિતોનાં ગીતો (છપાય છે)

ઓળીપો અને બીજી પ્રેમકથાઓ

ચિતાના અંગારા

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર : રાણપુર

રાષ્ટ્રવીર શિવરાજ

:: જીવનકથા ::

શિવરાજની જીવનચર્યા : ૧૬૨૭-૮૦

૧૬૨૭, મે-૩ : શિવનેરના કિલ્લામાં જન્મ.

૧૬૩૬ : શિવરાજ માતા જીવબાઈ સાથે શિવનેરથી પુના આવ્યા.

૧૬૪૬ : માવળ સરદારશીની સહાયથી તોરાણનો કિલ્લો મેળવી, સ્વરાજ્ય-સ્થાપના માંડી.

૧૬૪૭ : ગુરૂદેવ કોંડદેવનું અવસાન થયું. શિવરાજે પુના જાગીરનો કારભાર સંભાળ્યો.

૧૬૪૮ : શિવરાજના અવિરત આક્રમણથી મુંઝાઈ વિંતપુર સરકારે પિતા શાહજીને કેદ કર્યા.

૧૬૪૯ : શિવરાજે પોતાના બુદ્ધિકૌશલથી પિતા શાહજીની મુક્તિ મેળવી; આક્રમણ-નોંતિ મોકુંડ રાખી છતેલા મુલકમાં વ્યવસ્થા સ્થાપવાનો આરંભ કર્યો.

૧૬૫૫ : જવલ્લીનો કિલ્લો સર કરી ફરીવાર યુદ્ધનાં રણશીર્ષા ડુંકર્યાં.

૧૬૫૬ : શિવરાજે મોગલ પ્રદેશ ઉપર હુમલાઓ માંડ્યાં.

૧૬૫૯ : વિંતપુરી સરદાર અફઝલખાનને તેનાં પોતાના રાક્ષાથી જ રાજકારણની શેતરંજના કુશળ ખેલાડી શિવરાજે પ્રતાપજઠ ઉપર હાર કર્યો.

૧૬૬૩ : મોગલ સરદાર સાહિસ્તખાનને, તેની પુનાની છાવણી ઉપર આબુધાયો હલ્લો લાવી, શિવરાજે સખ્ત શિકસ્ત આપી.

૧૬૬૪ : સુરત શહેર ઉપર છાપો મારી, અઢળક દ્રવ્ય ઉઠાવી જઈ, મોગલ સમ્રાટ ઔરંગઝેબ પાસે તોળાહ તોળાહ પોકરાવી.

૧૬૬૫ : મોગલ સુબા જયસિંહની અજબ મુદ્દ-કુશળતા અને સમૃદ્ધ સૈન્ય-સામગ્રી

જોઈ, શિવરાજને પુરન્દર મુકામે સુલેહ કરવી પડી.

૧૬૬૬ : શિવરાજ ઔરંગઝેબની મુલાકાતે આગ્રામાં; પછી ઔરંગઝેબના કારાગારમાં; આખરે યુક્તિથી કારાગાર તોડયું.

૧૬૬૭ : શિવરાજ મોગલ મુલક ઉપર દિગ્વિજયનું નેરથી આક્રમણ માંડે છે; ગુમાવેલા કિલ્લાઓ પાછા મેળવે છે.

૧૬૭૦ : શિવરાજનો સુરત ઉપર બીજો સફળ હલ્લો, વરાહ અને બાગલાણ તરફ દૂર; નવા કિલ્લાઓની જીત.

૧૬૭૪ : ‘સ્વરાજ્ય’નો વિસ્તાર ડેડ કળાંટક અને કાનરા સુધી વધારી, શિવરાજે ‘છત્રપતિ’ તરીકે પોતાનો રાજ્યાભિષેક કર્યો.

૧૬૭૬-૭૭ : મોગલો અને વિંતપુરીઓ સાથે સંગ્રામ; કાનરા અને કળાંટક ઉપર ચડાઈ; ડેડ મદ્રાસમાં વિજયધ્વજનું આરંભણ; માધ્યસેરના મુલકનો કબજો.

૧૬૭૮ : મોગલ સરદાર દિલિરખાન સાથે લડાઈ યુવરાજ સંભાળ પત્થરોના કિલ્લામાંથી નહાસો દુશ્મનને મળે છે. અને પાછો આવે છે.

૧૬૭૯ : જઝીયાવેરો ન નાંખવા શિવરાજ ઔરંગઝેબ ઉપર ઐતિહાસિક પત્ર લખે છે.

૧૬૭૯ (આખર) : ખાનદેશ ઉપર હલ્લો હલ્લો.

૧૬૮૦ : શિવરાજની માંદગી : પમી એપ્રિલના મઠ્યાનહે જીવન દીપક ખુગાઈ ગયો.

અવતાર શિવરાજ

પ્રેરણામૂર્તિ શિવરાજ

§૧

વિદેશી પ્રજાઓનાં અને વિદ્વાતક બળોનાં વવાઝોડાં સમાં ધસારાભર્યાં આક્રમણો સામે વિપદગ્રસ્ત પ્રજાને વિરલ અડમતાપૂર્વક ઝૂઝવાનું અને ઝૂઝીને પોતાની પ્રજાકીય અસ્મિતા અખંડ જાળવી રાખવાનું શૂરાતન પ્રેરનારો રાષ્ટ્રીય વારસો કયો ? પોતાના માતૃદેશના સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધોમાં જીવન ન્યોછાવર કરી દેવાના પુરુષ મનોરમથી શમરોર વીરનારા સ્વાતંત્ર્ય-વીરો : એ એવો અમૂલ્ય પ્રજાકીય વારસો છે કે જેમાંથી સદૈવ પ્રેરણાનાં અમૃત-પાન કરીને પ્રજાઓ પોતાના જીવનને પ્રતાપી, ગરવું અને દીર્ઘાંશુ બનાવી શકે છે. સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધો અને સ્વાતંત્ર્ય-વીરોનો આપણા ભારતવર્ષને યે, દુનિયાની બીજા કોઈ પ્રજાથી ન ઉતરે એવો વૈભવવન્ત વારસો છે. લિખિત પ્રતિહાસમાં પ્રથમ પ્રજાઓ તરીકે સ્થાન પામેલી પ્રજાઓનાં પણ પારણાં હીંચોળનારા આ શ્વેતકેશ-અને છતાં યે સાદા નવયુવક-ભારતવર્ષને જીગજ્જૂનો સ્વાધીનતાનો વારસો છે; પણ છેલ્લા શતાબ્દિઓથી ભારતપુત્રોએ એની અવગણના માંડી છે, ભૂતકાળના પ્રેરણાભર્યા બોધપાઠોને વિસાર્યા છે, એટલે જ ઇસ્વીસન ૭૧૨માં સિન્ધુદેશ વિદેશીઓએ છતી લીધો ત્યારથી માંડીને આજની વીસમી સદીના પ્રાતઃકાલ સુધી, ભારતવર્ષનો ઉત્તરોત્તર તેજોવધ જ થતો ચાલ્યો છે.

પણ આ શતાબ્દિના પ્રભાતનાં ચોધડીયાં વામવા માંડ્યાં, તે વેળાથી જાણે નિદ્રા-યુગ પૂરો થયો છે, જાણે મુર્છા ઉતરતી આવે

છે, જાણે પ્રજા આંખો ઉઘાડીને પોતાની પુંખનો કપજો લેવા
 ઇન્તેજાર બની છે. જેમ જેમ જાગૃતિ વધતી જાય છે, તેમ તેમ
 પ્રજા પોતાના અસ્તિત્વને દૃઢ બનાવનારાં બળોની શોધમાં પડી
 છે, પોતાના વીર પૂર્વજોની સાચી ઓળખાણ પામવા અધીરી
 બની છે. એથી જ જેને અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોએ આજસુધી
 ‘ડુંગરનો ઉંદર’ કહીને માણો દીધા કરી, જેની આસપાસ કિનાખોર
 જુકાણાં અને અપ્રમાણિક અપવચનોતો કાળો પડદો પાથરી
 દેવામાં તેમણે કર્તવ્ય માન્યું, જેને વિદેશી ઇતિહાસ-શોધકોએ
 પૂરા આધાર વિના, ‘ખૂની લૂંટારો, સ્વાર્થાધિ જાગીરદારનો છોકરો’
 કહેવાની ઘૃષ્ટતા કરેલી, તે મહારાષ્ટ્ર-ઉદ્ધારક શિવરાજને આજે
 સાંઝે આર્યાવર્ત પોતાના અનન્ય સ્વાતંત્ર્ય-વીર તરીકે સન્માની
 કૃતકૃત્ય બને છે; આજે સકળ ભારતવર્ષને ભારત-ઇતિહાસનું નવું
 દર્શન થઇ રહ્યું છે; ભારતીય પ્રજાને, સ્વર્ભંધી યે વધારે સોહામણા
 પોતાના ઇતિહાસ-વારસાને નિરખવાની નવી દૃષ્ટિ ઉઘડી છે.

આપણી શાળાઓમાં કોઇ દશકાઓ થયાં, કલાઇવ અને
 હેસ્ટીંગ્સ, વેલેસ્લી અને દલહૌસી-એ અંગ્રેજ પચાવગીરોને
 નૂતન ભારતના સર્જનહારો તરીકે સ્થાપી દેવામાં આવ્યા
 છે; પ્લાસીના યુદ્ધને અર્વાચીન હિન્દના મંગળ પ્રારંભ-
 મુદ્દત તરીકે ઓળખાવાઇ રહ્યું છે; દેશભક્તોને બળવા-
 ખોરો અને રાષ્ટ્ર-પ્રોહ્લાઓને લૂંટારા તરીકે તિરસ્કારવામાં આવે
 છે; અને હિન્દી સ્વાતંત્ર્યના વિધાતકોને, હિન્દને જકડવાને જાંજીરો
 તૈયાર કરનારાઓને હિન્દના પ્રભુ-મોકલ્યા ઉદ્ધારકો તરીકે બહુમાન
 અર્પવામાં આવે છે. પણ આજે ભારતવર્ષ એ નવી સ્વીકારી
 શકતું; એટલે જ આજે જૂના ખજાનાઓમાંથી નવી પ્રેરણામૂર્તિઓ
 સાંપડી રહી છે. શિવરાજ મહારાજ એવી પરમ તેજસ્વી પ્રેરણા-
 મૂર્તિ છે. આજે, તેની ત્રણોએકમી જન્મતિથિએ તે આપણને
 પાછી હાથ લાગે છે. ભારતવર્ષ એનાં ધરાઇ ધરાઇને દર્શન
 કરી લે અને તારા અત્યારના યુદ્ધ માટે એ વીરના જીવનમાંથી
 જેટલાં પી શકાય તેટલાં પ્રેરણાં-પિયુષ પી લે.

૬૨

ભારત-ધર્તિહાસના મધ્યકાળના ભારતવીરો જેટલા મહાન અને જેટલા ભવ્ય છે, એટલા જ નાના અને નીચી જીવન નેમવાળા તેમને આલેખવામાં આવ્યા છે : એ વીરો જેટલા વધારે પ્રકાશવન્ત, તેટલા જ વધારે જોરથી તેમના એ પ્રકાશને આવરી લેવાને કાળા રંગનાં લીંપણ થયાં છે. શિવરાજની પણ એ જ દશા થયેલી. તેને બદનામ કરવાને શબ્દકોપના તમામ કાળા શબ્દોનો છૂટથી ઉપયોગ થયો. એ સ્વાતંત્ર્ય-વીરને હંદરડો કહેવામાં આવ્યો, તેના પ્રતાપને લૂંટારાના ઝગૂન તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યો, તેના વિજયોને સિદ્ધાન્તહીન સાદસિક જાગીરદારની લૂંટફાટો કહેવામાં આવી.

છ છ દશકાઓના અખંડ ધણુ-પ્રહારથી એ છાષ સજ્જડ બની ગઇ હતી. એ પરિસ્થિતિમાં, ત્રણ ત્રણ શતાબ્દિઓ પછી યે, જે માણસના જીવનનાં સંસ્મરણો-પોતાના સમય ઉપર અને ભાતી પ્રજાના હૃદય ઉપર ન બ્રૂંસાય એવી રીતે અંકિત થયેલી એ છાપો-જૂનાં જુઠાણાંઓને નર્થું જુઠું પૂરવાર કરવા જેટલાં વિપુલ અને બળવાન નીવડે, એ માણસ ફેટલો મહાન હોવો જોઇએ ? શિવાજી મહારાજની જીવન-સ્મૃતિઓ, આટઆટલાં વર્ષો પછી યે, તેમની સાચી આંકણી કરાવવાને શક્તિવંત નીવડે છે, એ એક જ વસ્તુ શિવાજી મહારાજના અસામાન્ય વ્યક્તિત્વને અને ઇતિહાસ-વિરલ જીવનપ્રતાપને સાબીત કરવાને બસ છે.

અને સાચો અહેશાન તો મહારાજના એ ઇતિહાસ-સંશોધકોનો માનવો રહે છે કે જેમણે, અંતરૂપ્રેરણાથી ઉત્સાહિત બની અને દેશદાઝની દીપ્તિ હાથમાં લઇ, સારી જીન્દગી સુધી, ઇતિહાસની અંધારી ગુહાઓમાં આથડી આથડીને, હિન્દી પ્રજાને શિવરાજ જેવા રાષ્ટ્રવીરની ભેટ કરી. ઉદાત્ત જીવન-ભાવના અને ઉચ્ચ જીવન-કરણી, અમે તેવી આશ્વતોને વિદારી શકે એવો જનહન્ત દેશપ્રેમ અને સ્વાતંત્ર્યની સાધના એ જ જીવનના શ્વાસોચ્છવાસ

એવી કાર્યધગશઃ એવા વિરલ ગુણોથી વિમૂષિત શિવરાજ મહારાજની હિન્દી પ્રજાને ખરી પિછાન કરાવનારા મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસ-સંશોધકોએ, સાચેસાચ, એક નવું અખુટ પ્રેરણા-ઝરણુ જ શોધી આપ્યું છે. એ ઝરણુમાંથી સૌ કોઇ ભારતવાસી, પોતાને સંતૃપ્તિ થાય ત્યાં સુધી પાન કરે અને જીવનને ઉચ્ચાશથી બનાવે.

§૩

ઇતિહાસની દ્રષ્ટિએ શિવરાજ મહારાજનું જીવન મહત્ત્વનું અને અર્થપૂર્ણ છે. ઇસ્વીસન ૬૪૪માં ભારત-સામ્રાજ્યમાંથી બહુચીસ્તાન છેદી નાંખવામાં આવ્યું તે દિવસથી મંડા-ચેલી પરાધીનતાની રાત્રિનો, શિવરાજના જન્મની સાથે અંત પોકારાતો હતો. ઇસ્વીસન ૬૪૪માં બહુચીસ્તાન ગુમાવ્યું, ૭૧૨માં સિંધ ખોયું, ૬૭૫માં ગતકમાં કાબુલ ગયું, બારમા અને તેરમા સૈકામાં ઉત્તર હિન્દની હાનિ થઇ, ચૌદમી શતાબ્દમાં કૃષ્ણા નદીની ઉપરનો મધ્ય હિન્દ વિદેશી સત્તાના કબજામાં આવ્યો, ૧૫૨૭માં બાબરે અને ૧૫૭૬માં અકબરે રાજપુતોનાં સ્વરક્ષા-યુદ્ધોને દાખી દીધાં, ૧૫૬૫માં દક્ષિણનું વિજયનગર રાજ્ય પણ જમીનદોસ્ત થયું : અને ઘડીબર તો એમ જ લાગવા માંડ્યું કે મોગલો આખા આર્યાવર્તના ચક્રવર્તી શહેનશાહ બનવાનું પોતાનું સ્વપ્ન સિદ્ધ કરશે. હિન્દુ સંસ્કૃતિ, હિન્દુ સ્વતંત્રતા અને હિન્દુ ધર્મનો જોતજોતામાં સંપૂર્ણ હાસ થઇ જશે એમ પણ દેખાવા લાગ્યું.

બાબરશાહથી શરૂ થતી અને ઔરંગશાહથી અંત પામતી પ્રતાપી મોગલ શહેનશાહોની પરમ્પરાએ હિન્દુ પ્રજાના દિલમાં બરાબર બીક વસાવી દીધી કે હિન્દમાં ઠેર ઠેર ઇસ્લામનો ઝંડો રોપાઇ જશે. એ વેળા શિવરાજ અવતર્યો : એમરે છવાઇ ગયેલા ઘોર અધકારમાંથી એકાએક તેજનો સ્થંભ નીકળે તેમ તે હિન્દુ પ્રજાની દ્રષ્ટિ આંજી રહ્યો. તેણે, પહેલી જ વખત, હિન્દુઓની

પુનરજન્મતિની આક્રમણકારી હિલચાલ ઉપાડી. મુસલમાનોના પહેલા ધસારા પછી, આશરે એક હજાર વર્ષે, તેણે, પહેલી જ વખત, સામી જાતીએ મોગલ શહેનશાહત સામે મોરચા માંડ્યા અને એમનાં ‘ભવ્ય સ્વપ્નાં’ અને ‘ભવ્યતર મહેન્દ્રાઓ’ના ચૂરેચૂરા કરી નાંખ્યા. શિવરાજે મોગલ સામ્રાજ્યને તેના મૂળ પાયાઓમાંથી હથમચાવી મૂક્યું.

પરાધીનતા અને દાસત્વનાં હલાહલ કોષ્ઠ પ્રજના આત્માને ગમે તેવી મરણતોલ મુર્છામાં ઢાળી દઇ શકે, જતાં એ પ્રજના આત્માની સ્વાધીનતાની પ્યાસ તો સદા જગતી જ રહે છે. આ પૃથ્વી ઉપર કોઇ એવી શક્તિ કે કોઇ એવી સત્તા અસ્તિત્વ નથી ધરાવતી કે જે કોઇ માનવસમુદાયને, કોઇ રાષ્ટ્રને, કોઇ પ્રજાને તેની સ્વાધીનતાની ઝંખનાથી વંચિત કરી શકે. કોઇ સામ્રાજ્યવાદી, કોઇ મહેન્દ્ર સૈન્યાધીશ કોઇ પ્રજાના દેહ ઉપર થોડો વખત જીંજીરો લાદી શકે, થોડો વખત તેને આત્મભાનવિમુખ અને સ્વત્વવિહોણી બનાવી શકે: પણ જોળીયામાં જેવો જીવ, દેહમાં જેવો આત્મા, તેવી પ્રજાના પ્રાણ સમી તેની સ્વાતંત્ર્યભાવનાને, તે પ્રજાનો પોતાનો ધ્વંસ ક્યાં વિના, કોઇ ન ઉચ્છેદી શકે. એટલે જ, જ્યારે પુનરજન્મની બંધી આશાઓ ભાંગી પડી હોય છે, જ્યારે પ્રજાજનસમુદાય પરાધીનતાની વચ્ચસાંકળોને સુવર્ણનાં આભૂષણો તરીકે વધાવતો થતો જતો હોય છે, ત્યારે શિવરાજ જેવા કોઇ પ્રતાપી પુરુષને પોતાનું વાહન બનાવી, સ્વાધીનતાનો જીસો એકાએક પ્રગટી નીકળે છે અને સમસ્ત પ્રજામાં નવો ઉત્સાહ અને નવા પ્રાણ પૂરી, દેશભરમાં નવજીવનનો જીવાળ ચડાવે છે, ત્યારે સ્વાતંત્ર્યને કાળે યુદ્ધનાં મુદ્દત લેવાય છે અને સારી દુનિયા ફાટેલી આંખે આશ્ચર્યોદ્ગાર કાઢી રહે છે કે: ‘ના, જે પ્રજાને નષ્ટપાય: લેખાતા હતા તે પ્રજા જીવન્ત છે, તેનો આત્મ-નાદ હજી એ યુલંદ અવાજે ગાજે છે.’ તે ધડીથી અધઃપતિત પ્રજા ફરીવાર જગત-તવારીખમાં ઉંચું, ગૌરવભર્યું, સર્વસમાન સ્થાન પામે છે. શિવરાજે હિન્દને જગત-તવારીખમાં એ સ્થાન અપાવ્યું.

મરાઠા દેશભક્તોને જેને 'મરાઠા સાઠવર્ષી સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ-'
 Mahrathas' sixty years' war of independence
 (૧૬૪૬-૧૭૦૬) કહીને અભિમાન હોય છે અને જેને સારું
 ભારત આજના આઝાદી-જંગના મંગળાચરણ તરીકે સ્વીકારવામાં
 આવે એનું ભાવે છે, તે સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધના 'પ્રથમ સૈનિક'ને આ
 દેશમાં અવતાર થયો, ત્યારે દેશની પરિસ્થિતિ કેવી હતી ? દેશમાં
 વહી રહેલાં જૂઠાં જૂઠાં બળો કયા પ્રકારના હતાં ? સાથી પ્રથમ
 પંચ નવીઓના પ્રદેશમાં વેદની પ્રથમ ઋચાઓ ઉચ્ચારનાર આ
 આર્યાવર્તના પ્રથમ વતની આર્યોની કેવી દશા હતી ?

શિવરાજનો અવતાર થયો ત્યારે, ઉત્તર હિન્દમાં રાજપુતોના
 સપ્ત પરાજયને પરિણામે અને દક્ષિણ હિન્દમાં વિજયનગરના
 હિન્દુ રાજ્યના અસ્તન લીધે, હિન્દુસ્તાનના અકર્ષણ સમ્રાટ
 બનવાની અને ઇસ્લામી ધર્મપ્રચારકોની ઇસ્લામને તસ્વારની
 અશ્વીએ સારા ભારતવર્ષનો ધર્મ બનાવી લેવાની મહેચ્છા
 અત્યંત સમજા બની હતી, ત્યારે બીજી તરફથી હિન્દુ પ્રજામાંથી
 ધીમે ધીમે પણ સ્થિરપણે જીવન નીચોવાઈ રહ્યું હતું. હિન્દુઓ
 ભગ્નાશ અને ભગ્નહત્ય બની ગયા હતા. હિન્દુવના રક્ષણહારનું
 બિરુદ ધરાવનારા રાજપુતોનો મોટો ભાગ મોગલ શહેનશાહો
 સાથે લગ્ન સંબંધ યોજી, મોભાદાર આકરીઓ સ્વીકારી, જાણે
 સંતોખાઈ મર્યો દેખાતો હતો. શિવરાજના ગુરુદેવ રામદાસ સ્વામી
 બચાવ કરે છે તે મુજબ, આર્યસંસ્કૃતિના પાયાનું મોઢાણ-કામ
 ભેદાપૂર્વક ચાલી રહ્યું હતું. જીન્દગી અને માલમિલકતની સલામતી
 તેમજ ધર્મ-સ્વાતંત્ર્યના પ્રાથમિક માનવ-અધિકારોનું ઉચ્છેદન
 થઈ રહ્યું હતું, ધર્માન્ધ વટાળ-પ્રવૃત્તિનો વટાળ બિન-ઇસ્લામી-
 ઓની દેવાતીને નાખૂદ કરવા ધસારો કરી રહ્યો હતો, અત્યાચાર
 અને પ્રજા-પીડને બધી પરિસીમાઓ ત્યાગી દીધી હતી, ગ્રીમ-
 નિની આમર ઉપર અહર્નિશ ભય ઝઝૂમતો હતો, પ્રજામાંથી
 નૈનિક હિંમતનો સર્વથા નાશ થયો હતો, જનસમુદાય ભીર,

પુશામદ્યોર અને ગુલામી વૃત્તિનો બની ગયો હતો, જીવન એ તેને મન ન હોયકી શકાય એવો બારે મોજો બની ગયો હતો, તેની આશાનું કેન્દ્ર આ પૃથ્વીમાંથી હોયકાઇ પર પૃથ્વીમાં સ્થપાયું હતું.

ભારતવર્ષમાં નવું મકા ખડું કરવાના સ્વપ્નને પોતાની સર્વોપરિ જીવન-મુશ્કેલી બનાવનારા બાદશાહ ઔરંગઝેબે દિલ્હીના મથુરાસન ઉપર પથ મૂક્યો ત્યારથી તો, મોગલ શહેનશાહત ઇસ્લામ-ધર્મના પ્રચારનું મોટામાં મોટું ક્ષેત્ર થઇ પડી હતી. ઔરંગઝેબ કચેરીમાં ઉદ્યોગતો કે ‘આ શહેનશાહત ઇસ્લામના પ્રચારાર્થે છે.’ અને ઇસ્લામના પ્રચારકો, એ શબ્દ જીવી લઇ, એનો બરાબર અમલ કરતા. મહમ્મદ ગીઝનીએ ૧૦૦૮માં મથુરાનું મંદિર તોડ્યું અને ૧૦૨૪માં સોમનાથ-મંદિરને બાંગ્યું. ત્યારથી ૧૬૬૯માં ઔરંગઝેબે વારાણસીના વિશ્વનાથ-મંદિરને અને મથુરાનાં દેવાલયોને જમીનદોસ્ત કર્યા ત્યાં સુધીનો સાડાંચ શતાબ્દીનો આખો સમય, મુસ્લીમ અમલની આખી આવરદા દરમ્યાન મુસ્લીમ મનોદશાનો સાચો ખ્યાલ અમે તેવા વાંચનારની આંખ સામે ખડો કરી દે છે. ઔરંગઝેબના કાગમાં એ મનોદશા વધારે જોરદાર બની. ઔરંગઝેબે અકબરશાહની ઉદારતાને ત્યાગી, જહાંગીરની સહિષ્ણુતાને હેલ્લી સલામ કરી અને શાહજહાંની રાજનીતિને વિદાય દાધી. તેણે પોતાને મોગલ શહેનશાહ કરતાં ઇસ્લામનો પ્રચારક બનાવી દીધો. પરિણામે હિન્દુઓ સુખથી, શાન્તિથી રહી શકે એવા એક તસુ પણ જગ્યા ભારતવર્ષમાં રહી નહિ.

ઔરંગઝેબે અનેક રીતે હિન્દુઓને તોખાહ પોકરાવવા માંડી. તેનો જ મોગલ-ઇતિહાસદાર ખાશીખાન તે નીચે મુજબ વર્ણવે છે : ‘હુકમો નીકળ્યા કે મુસલમાનોની તમામ યીજ જણોને જકાત લીધા વિના જવા દેતી...કાફરોને કચડવા અને કાફરોના મુલકથી ઇસ્લામીઓના મુલકને જૂદા પાડવા, બધા પ્રાંતોમાં હિન્દુઓ ઉપર જજીયાવેરો નાંખવામાં આવ્યો. એવા પણ હુકમ

થયા કે કોઈ હિન્દુએ પરચાનગી મેળવ્યા વિના, અરબ્બી ઘોડા ઉપર સવારી કરવી નહિ કે પાલખીમાં બેસવું નહિ. હુકમનો ભંગ કરનારને સખ્ત નસ્યત ફટકારવામાં આવતી.' ઔરંગઝેબની ધાર્મિક અસહિષ્ણુતાનું બચાન આપતાં એક બીજો મુસલમાન ઇતિહાસકાર પણ ખાશીખાનનાં વચનોનું સમર્થન કરે છે કે : શહેનશાહને કાને વાત આવી કે થદા, મુઘલતાન અને કાશી પ્રાન્તમાં-ખાસ કરીને છેલ્લા પ્રાન્તમાં-મુખા બ્રાહ્મણો તેમની પાઠશાળાઓમાં અમુક અર્થહિન પુસ્તકોનું પઠન કરાવે છે અને એ અર્થે, હિન્દુઓ અને મુસલમાનો, દૂર દૂરથી ત્યાં આવે છે. એટલે ઇસ્લામના રક્ષણકાર ઔરંગઝેબે બધા પ્રાન્તના સુબાઓને શહેનશાહી હુકમ મોકલ્યો કે નાસ્તિકોની એ પાઠશાળાઓને અને મંદીરોને જમીનદોસ્ત કરી નાંખો, મૂર્તિપૂજા શીખવતા એ તમામ પ્રકારના અધ્યાપનો તદ્દન બંધ કરી દો...પછી રખી-ઉલ્-અ-ખીરની પંદરમી તિથિએ નામદારને રોશન કરવામાં આવ્યું કે તેમના તામેદારને હાથે કાશીના વિશ્વનાથ મંદિરને પાડી નાંખવામાં આવ્યું છે...પછી આ ઇન્સાફને ચાહનાર જહાંપનાહે મથુરાનું હિન્દુ મંદિર તોડવાની આજ્ઞા કરી. હિન્દુઓનો એ દુર્ગ પણ તૂટ્યો અને તેની જગ્યાએ, મોટા ખર્ચે, મસ્જિદનો પાયો નાંખાયો.'

એ રીતે હિન્દુઓનાં હજારો મંદિરો અને મૂર્તિઓનું ખંડન થયું, તેમની દાક્ષત લૂંટાઈ અંધ, તેમની પાઠશાળાઓનો નાશ થયો, તેમનાં પુસ્તકાલયોને તારાજ કરવામાં આવ્યાં. હિન્દુઓનાં ધર્મોનાં ઉત્તરવણાં અટકાવવામાં આવ્યાં, તેમના ધર્મ મેળાઓ બંધ કરવામાં આવ્યા અને તેમનામાંથી વટલાઈને મુસલમાન બનેલાઓને વેતનો આપવાની પ્રથા શરૂ થઈ. હિન્દુઓની સ્ત્રીઓને ધોળે દિવસે મુસલમાન અમલદારો ઉઠાવી જવા લાગ્યા અને તેમના ઉપર અત્યાચાર ગુજારવા લાગ્યા. બૂધણ કવિ આર્ત સ્વરે ઉચ્ચારે છે તેમ, 'શિવાજી નહેતા તો સુવત્ર હેત સ્વર્ગી' એવી જ તે કાળે સારા ભારતવર્ષની અવદશા થઈ પડી.

દેશની છાતી ઉપર પોલાદી એડીઓ સ્થાપીને ઉભેલા આ જૂદમ-
મારોના ત્રાસમાંથી છૂટવા સકળ પ્રજા ચીસો પાડી રહી. હિન્દુ
જાતિ પોતાના રક્ષણહારની રાહ જોઈ રહી. જૂની જલ્મ વ્ય-
વસ્થાને ઉખેડી તેની જગ્યાએ નવી સર્વસુખકર વ્યવસ્થા સ્થાપે
એવા બળશાળી દેશાધારકના આગમનની પ્રતીક્ષા થઈ રહી.

એ વેળા સ્વાધીનતાના આતશની સજીવ મૂર્તિ સમો, હિન્દુ
જાતિના બળવાખોર જુસ્સાના જીવંત સ્વરૂપ સમો, શિવરાજ
પ્રગલ્ભ અને તેણે હિન્દુ જાતિની ઝંખનાને તૃપ્ત કરી; દેશને નામે
નિર્બળોની રક્ષાને નામે, જૂદમગારો સામે હથિયાર ઉપાડ્યાં.

૬૫

શિવરાજના જન્મ પછી બરાબર એમણીશમે વર્ષે
તેણે આઝાદીનો જન્મ માંડી દીધો. શતાબ્દિઓ થયાં ચાલી રહેલી
હિન્દુ ધર્મ, જાતિ અને સંસ્કૃતિના સંહારની ક્રિયાએ એકાએક
પલટો લીધો. ઇતિહાસમાં નવું પ્રકરણ મંડાયું. ભારતવર્ષમાં નવા
યુગના પ્રભાતની નોખતો વાગી. સ્વતંત્રતા અને સહિષ્ણુતા, સ્વ-
દેશપ્રેમ અને સ્વજાતિપ્રેમ અને સ્વધર્મપ્રેમની નવી સૃષ્ટિ બડી
થઈ. અને પછી તે શિવરાજનો આઝાદી-જંગનો ઝંડો રાજારામ
અને તારામાઈ, શાહુ અને પેશ્વાઓએ બરાબર આકાશમાં ઉડતો
રાખ્યો. શિવરાજના મૃત્યુ પછી એ, સ્વાધીનતાના સમરાંગણ ઉપર,
શિવરાજે જન્મ:વેલા નવા જુસ્સાથી ઉછળતા મરાઠી કટકોએ,
વર્ષો સુધી ખાંડાના ખેલ ખેલ્યા: શિવરાજે ૧૬૪૬માં તોરણનો
કિલ્લો કબ્જો કરી લઈને માંડેલું એ યુદ્ધ, મરાઠા મહારાજ્યની
બડી મહેલાત સુદૃઢ સ્થપાઈ ગયા પછી ૧૭૦૭માં મરાઠાઓના
કટ્ટર દુશ્મન ઔરંગઝેમે તેમનો સમોવડ તરીકે સ્વીકાર કરી તેમની
સાથે સુલેહના સમ્બાધપૂર્વક સન્દેશાઓ ચલાવ્યા ત્યારે, થોડા
સમયને માટે પૂરું થયું. મહારાષ્ટ્રમાં નવજન્મ પામેલા રાષ્ટ્રીય
અસ્મિતાના પ્રચંડ જીવાળના માર માર કરતા હલ્લા સામે, મોગલ
સામ્રાજ્ય જેવા મહાન સામ્રાજ્યનાં લશ્કરો, દૌલત અને દારખાનું,

સમર્થ સેનાધિપતિઓ અને પોતા જેવા શહેનશાહ પણ ટક્કર ન
જીવી શકવાથી, નિરાશ ઔરંગઝેબ, ભય હૃદયે માથાં પછાડતો
મૃત્યુશરણ થયો.

શિવરાજના આવા જબ્બર કાર્યની પાછળ જાણે ઇશ્વરી
સહાય ઉભી હતી એટલે જ શિવરાજના જન્મ પહેલાં, જ્ઞાનેશ્વર
અને નામદેવ, એકનાથ અને તુકારામ અને એ દોટીના સંખ્યા-
બંધ સંતોએ મહારાષ્ટ્રમાં ઉતરી, મરાઠા જાતિમાં નવી ધર્મભાવના
અને નવી ઐક્યભાવના નીપજવવા માંડી હતી. તેમનો ઐક્યનો
અને સમાનતાનો સન્દેશ સહ્યાદ્રિને પેલે પાર ગામે ગામ પહોંચી
વળ્યો હતો. સમાન ધર્મ, સમાન ભાષા, સમાન દેશ,
અને સૌથી વિશેષ સચોટ, સમાન દુઃખો : એ તત્ત્વો મહારાષ્ટ્રની
તમામ પ્રજાનું કોઈ અજબ સંગઠન રચી રહ્યાં હતાં. ત્યાં તો,
શિવરાજના જન્મની પૂર્વે, ભગવા ઝંડાના સ્થાપક સમર્થ રામદાસ
સ્વામી, તેમનો નવો સન્દેશ લઈને બહાર આવ્યા. તેમણે પરભવનું
ભાવું તૈયાર કરવાના પુરાણા ધાર્મિક બોધો આપવાનું છોડીને,
આ જીવન સુધારવાનો—આ જીવનના તમામ હક્કો અને અધિકારો,
કતર્યો અને જવાબદારીઓ બજાવવાનો બોધ દીધો. રામદાસ
સ્વામીએ તેના જાતિ-બંધુઓના કાનમાં સ્વરાજ્યનો મંત્ર ફૂંક્યો.
સાથે સાથે, રામદાસ સ્વામીએ નવાં જન્મેલાં બળોનો ઘરોઘર લાભ
લેવાની અને એ નવચેતનના પ્રતિનિધિ બનવાનો શિવરાજને
પ્રેરણા કરી. શિવરાજે રામદાસ મહારાજનું શિષ્યપદ સ્વીકાર્યું,
અને સ્વરાજ્ય-સાધનામાં જીન્દગી સમર્પી દીધી.

રામદાસ સમા પ્રેરક ગુરુદેવ અને તેમનું જબ્બર પ્રચારકાર્ય
છતાં, શિવરાજનો માર્ગ એ અત્યંત વિકટ માર્ગ હતો. પ્રથમ
તો, રામદાસ અને શિવરાજના ભાવનાને અપનાવી લઈ, તેમને
સહાય આપે તેવા થોડા જ હતા અને વિરોધકોનો કોઈ પાર
નહોતો. દક્ષિણના મુસ્લીમો અને તેમની ઉપર નભતાં કેટલાંયે
દૌલતમંદ મરાઠા કુટુંબોએ શિવરાજની સામે દિવાલો રચી. શિવ-
રાજનું આ પ્રયાણ નવું જ અને અપૂર્વ હોવાથી, તેના પોતાના

સાથીઓ પણ, પ્રથમ તેનામાં જોઈએ તેવી આસ્થા મૂકી શક્યા નહિ કે તેને જોઈએ તેવી સહાય આપી શક્યા નહિ. શિવરાજના પિતાએ પણ તેની નવી પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે નારાજ બતાવી. પણ શિવરાજ એ બધા વિદ્યોને પહોંચી વળ્યો. તેણે પોતાને જોઈતી પરિસ્થિતિ જાતે ઘડી, અને શિવનેરના કિલ્લામાં રામાયણમહાભારતના અવિરત પરિશીલનથી પ્રગટેલી લોકોત્તર હિંમત અને આત્મશ્રદ્ધાને બળે પોતાના આદર્શની જીવંતીબર ઉપાસના કરી. પછી તો તેનો ભાગ્ય-ભાસ્કર મધ્યાકાશ તરફ પ્રગતિ કરવા લાગ્યો. ત્યારે યે, સ્ત્રીને અને સન્નતને, ધર્મગ્રંથને અને ધર્માલયને, સદા સન્માનવાની તેની ભાવનાને તેણે કદિ યે ન ત્યાગી. મુસ્લીમ ઇતિહાસકાર ખાશીખાનને પણ શિવરાજની સ્તુતિ કરવી પડી છે કે ‘તેનો અચળ નિયમ હતો કે ધસારા વેળા મસ્જિદને જરા યે આંચ ન આવવા દેવી; કુરાન હાથમાં આવે તો તેનું બહુમાન કરી, તે પોતાના મુસ્લીમ અતુગામીને સોંપી દેવું; કોઈ સ્ત્રી પકડાય તો, તેનો પતિ કે વાલી તેને પાછી લેવા ન આવે ત્યાં સુધી, તેની જાને રક્ષા કરવી.’

શિવરાજનો આશાવાદ તો જેમ અનંત તેમ જાણે ઇતિહાસ-વિરલ જ છે. એ જ એના આખા જીવનની ચાવી છે. મુદ્દના પરાજયોએ તેને કદિ યે હતાશ નથી કર્યો; કાર્યનો વિકટતાએ તેને કદિ યે નાઉએદ નથી કર્યો; તેણે તેના ધ્યેયના ધ્રુવતાન્ક ઉપર જ નજર ચોડી રાખી અને ડુંગરાઓ અને ખીણો, જંગલો અને રણવગડાઓ વટાવતો આગળ જ ધપ્યે ગયો. એટલે જ એકસે હાથે અને એક જીવંતીમાં કોઈ અદ્ભુત સિદ્ધિઓ સિદ્ધ કરી ગયો. શિવરાજે તેની જાતિનું આખું માનસ પલટી નાંખ્યું, અને નવી પ્રજા—ભાવના વાવી દીધી. શિવરાજે, જૂદાં જૂદાં વિખુટાં તત્ત્વોને એક કરી મહારાષ્ટ્રીય પ્રજાને જન્મ આપ્યો. શિવરાજે રાજકારભાગની મધ્યકાલીન જમીનદારી પદ્ધતિ (feudal system) નાબૂદ કરી અને અર્વાચીન કાળની પમારદાર પદ્ધતિ દાખલ કરી. શિવરાજે વારસાના ધોરણ નહિ પણ ગુણના ધોરણ ઉપર નિમજ્જકની પ્રથા પ્રચલિત કરી. શિવરાજે

પોતાનું રાજ્ય નહિ-પણ ધર્મનું રાજ્ય' કહી સર્વને સમાન ભક્તિપૂર્વક સ્વરાજ્યની પાછળ મરી શીટતા બનાવ્યા. શિવરાજે, નવી મહેસૂલપદ્ધતિ અને ન્યાયની વ્યવસ્થા સર્જવા ઉપરાંત, રાષ્ટ્રીય નૌકાસૈન્યની પણ સ્થાપના કરી. શિવરાજે મરાઠાઓમાં રાષ્ટ્રીય ઐક્ય પ્રેર્યું, ધાર્મિક શાન્તિ સ્થાપી, અને જીન્દગીમાં ઉચ્ચ અર્થનું આરોપણ કર્યું. શિવરાજે હિન્દુ જાતિમાં નવી શ્રદ્ધા રેડી અને નવી જીવનદૃષ્ટિ મૂકી. એક અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર કહે છે તેમ શિવરાજ એટલે પુરુષવરની યુદ્ધિપ્રતિભા ધરાવતી અદ્ભુત સર્જક શક્તિ. સાચે જ, જે શિવરાજ થોડા તરીકે મહાન હતો, તો રાજપુરુષ તરીકે-શાન્તિસ્થાપક તરીકે કયાંય વિશેષ મહાન હતો.

આવા મહાન શિવરાજ મહારાજની સ્મૃતિઓ એ હિન્દી પ્રજાનો અમૂલ્ય વારસો છે. એમાં થે, હજી તો તાજ જ ભૂત-કાળમાં, માંડ અઢીસો વર્ષ પહેલાં જ, પોતાના પૂર્વજોએ, શિવ-રાજની સંગાથે, સેંકડો યુદ્ધોમાં મૃત્યુની સાથે ગમ્મત ખેડી છે અને જંગી ફાળેનું નેતૃત્વ કર્યું છે, એક મહારાજ્ય ચલાવ્યું છે, અને પરદેશીઓ સાથે સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે સુલેહનામાં કર્યા છે, નૌકાસૈન્ય સંભર્યું છે અને રાજમંત્રણાગૃહોમાં રાજમંત્રણાઓ કરી છે-એવાં એવાં સંભારણા તો કોઇ પણ જનગણને પોતાનું ગુમા-વેલું ફરી પ્રાપ્ત કરવા મરણીયા બનાવી દે એવાં પ્રેરણાદાયી છે. અને કાર્લાઇલ કહે છે તેમ 'વીરો તો આખી માનવજાતની સંપત્તિ છે.' એટલે શિવરાજ કયા દેશમાં કે કઇ જાતિમાં જન્મ્યો એ ગોણું વસ્તુ છે. શિવરાજ તો તેના વીરત્વના અધિકારે, સારા જગતના વીરપૂજકોની પૂજનો અધિકારી બની રહે છે. જે કોઇ વીરતાને પૂજતું હોય, જે કોઇ સ્વાતંત્ર્ય-સાધનાની સ્તુતિ કરતું હોય, તેને માટે શિવરાજ એ હિન્દુ હતો અને તે મુસ્લીમ ઔરંગઝેબની સામે ઝૂક્યો એ નાની વાત છે. શિવરાજ એક હિન્દુ તરીકે, ઔરંગઝેબ સામે, એક મુસલમાન તરીકે ઝૂક્યો જ નથી. શિવરાજ હિન્દુ અને ઔરંગઝેબ મુસલમાન એ, એક રીતે

અકસ્માત જ હતો. શિવરાજે તો ઔરંગઝેબની જૂઠ્ઠાગારી અને ધર્માન્ધતા સામે જ બહારવટું ખેડેલું. શિવરાજે તો પોતાના દેશને પરાધીનતાની જાંજીરો પહેરાવનારા પરદેશી વિજેતાઓ સાથે જ હથિયાર ઉપાડ્યાં હતાં. એટલે જ ઇટાલીના ગેરીબાદી કે અમેરિકાના વોશીંગ્ટન કે સ્કોટલાંડના વીલીયમ વોલેસની સામે જ તે પોતાનું સ્થાન લ્યે છે. એ સ્વાતંત્ર્યવીરની વીરતા જગાડતી સ્મૃતિઓ આજે હિન્દી પ્રજાને તેના મહાન્ નામ અને વારસાને લાયક બનવા પોકારી રહી છે. સાચે જ, શિવરાજની સ્મૃતિઓ હિન્દી પ્રજાને માટે આશા અને ઉત્સાહનું અખંડ ઝરણું છે. એ સ્મૃતિઓના રટણમાંથી, માતૃભૂમિને ઉદ્ધાર કરનારા ભાવી શિવરાજો નીપજશે.

શિવરાજ ત્રિશતાબ્દિ જન્મેાત્સવની

કકલભાષ

પ્રભાતે : ૩ મે ૧૯૨૭

શિવાજીની ઉડી ધર્મપ્રીતિ તેનામાં સંપૂર્ણ આત્મવિરમ-
 રણુ કરી નાખવાની પ્રેરણા પ્રગટાવી તેને પરમ સાધુ
 બનાવતી ધર્મશક્તિ તેને અને તેનાં કાર્યોને શુભાશિષ આપી
 રહી છે એવા આત્મ-વિશ્વાસમાંથી જન્મતાં હિમ્મત અને
 સાહસ તેને અડગ રાષ્ટ્રયોદ્ધો સરજતાં અસામાન્ય બુદ્ધિપ્રતિભા
 અને માણસોને સાંકળી રાખે અને વિજયની વાટે દોરી જાય
 એવું આકર્ષણ-બળ, સમયની જરૂરીયાતો પિછાની લેવાની પરમ
 સમર્થ દૃષ્ટિ અને અમે તેવી વિપત્તિઓ પણ ન હંકાવી શકે
 એવું અડગ શ્રદ્ધાબળ, યુરોપના કે ભારતના ઇતિહાસમાં
 ભાગ્યે જ મળી શકે એવી સમયસૂચકતા અને કાર્યદક્ષતા,
 આજના રાષ્ટ્રવાદના યુગની યાદ આપે એવું જ્વલંત દેશા-
 ભિમાન અને દયાથી છલકાતી ન્યાયનિષ્ઠા : એ બધી સરવાળા-
 ઓમાંથી શિવાજીના જીવનમાં એવી માનવવિરલ શક્તિ જમા
 થઈ કે જેણે શિવાજીના અનુગામીઓને માટે જગ્ગર મરાઠા
 સામ્રાજ્યનો વારસો તૈયાર કર્યો. એ માનવાવિરલ લક્ષણોને
 બળે જ શિવાજી પુરૂષવર બન્યો અને ભારતના ઇતિહાસમાં
 તેની જન્મદાત્રી જાતિનું નામ ઉજ્જવળ અક્ષરોએ, કાળના ગમે
 તેવાં ધમસાણોથી થે ન જૂંસી શકાય એવી રીતે, કોતરી ગયો.

—ન્યાયમૂર્તિ રાનડે

સ્વપ્નદર્શી^૧ શિવરાજ

(૧)

પુનાની પશ્ચિમે, અરબી સમુદ્રને બરાબર સમાન્તરે, પશ્ચિમ ધાટને નામે ઓળખાતી આશરે ૯૦ માઇલ લાંબી અને ૧૨ થી ૨૪ માઇલ પહોળી ડુંગરાઓની એક લાંબી હાર દોડી જાય છે. એ ડુંગરાઓની કુદરતી રીતે જ એવી ગોઠવણ થયેલી છે કે આસપાસનો આવળ દેશ એક અભેદ કિલ્લેબંદી બની જાય છે. આજથી બરાબર ૨૮૨ વર્ષ પહેલાં, કિનારાની એક સાંજે, અઢાર વર્ષનો એક જુવાન ઘોડેસ્વાર, પશ્ચિમ ધાટની એ ડુંગરમાળ ઉપર પોતાનો પાણીપંથો ઘોડો દોડાવ્યે જતો હતો, અને એમ ઘોડા ઉપર બેઠાં બેઠાં, આશ્ચર્યના સૂર્યના ઘેરા લાલ રંગના કિરણોથી રંગાઇ ધડીબર આકર્ષક બનતો આસપાસનો તળેટીનો મુલક અતિ ઝીણી નજરે જોઇ રહ્યો હતો. એ સૂક્ષ્માવલોકનની સાથે સાથે, તેના મનમાં એ બધા પ્રદેશના અધિદેવ બનવાની સ્પષ્ટ યોજના ઘડાયે જતી હતી. ઠીંગણા બાંધાનો, બાંધી દડીનો, પશ્ચિમ ધાટની વેરાન પહાડી જમીનના રંગ જેવા વર્ણનો, માથે ફટકો બાંધેલો અને કંઠે લાંબી સીધી તલ્લવાર ધારતો, કોઇ અસામાન્ય તેજથી ચમકતી ઉડી આંખોવાળો એ જુવાન, એ ધડીએ, તેની કલ્પનાની પાંખોને છૂટી મૂકી દઇ, અનેક મનોરથો ઘડતો હતો અને સાથે સાથે તલ્લવાર ઉપર હાથ નાંખી, તે મનોરથોને સિદ્ધ કરવાનો નિર્ધાર રચતો હતો. મુરોપના ઇતિહાસમાં અમર બની ગયેલા સ્પાર્ટાની આબેહુબ પ્રતિકૃતિ સમા મહારાષ્ટ્રના

આ પ્રદેશમાં ઉમો ઉમો, તે, મોગલોના પાટનગર આગ્રા ઉપર હલ્લો કરી 'હિન્દવી સ્વરાજ્ય'નો ઝંડો ફરકાવવાનાં સ્વપ્નો જોતો હતો. ભારતવર્ષની માટીમાંથી પાકેલા અને ભારતવર્ષના અન્ન-જળથી પોષાયેલા ભારતવર્ષના પુત્રોનું ફરીવાર સામ્રાજ્ય સ્થાપવાના જીવનકર્તવ્યનો જાણે તેને સાદ સંભળાતો હતો.

એવાં સ્વપ્નાંઓ જોનાર અને એવા મનોરથો ધડનાર અઢાર વર્ષનો એ જુવાન એ શિવાજી મહારાજ. એ સ્વપ્નો અને એ મનોરથોની પાછળ તેણે આખી જીન્દગી કુરબાન કરી દીધી. નેપોલીયનના અપૂર્વ યુદ્ધકૌશલથી અને ગેરીબાલ્ડીના અદ્વિતીય સ્વદેશ-પ્રેમથી, લોહીના પરમાણુએ પરમાણુમાં હિન્દુત્વનું અભિમાન અનુભવતા એ યોદ્ધા-રાજપુરૂષે તેનું સ્વરાજનું સ્વપ્નું સાચું કર્યું અને ભારતીય ઇતિહાસનો આખો ઢંમ બદલી નાખ્યો. સમસ્ત ભારતવર્ષ આ ૩૭ મેને દિવસે એ પ્રજોદ્ધારક પુરૂષવરની ૩૦૧ મી જન્મજયન્તી ઉજવે છે.

(૨)

શિવાજીનો જન્મ ૧૬૨૭ના મે માસની ૩૭ તારીખે શિવનેરના કિલ્લામાં થયો. એની જન્મદાત્રીનું નામ માતા જીજ્ઞાષા. શિવાજીના જન્મ પહેલાં, જીજ્ઞાષાના પિતા લુકજી જધવરાય અને જીજ્ઞાષાના સ્વામી શાહજી વચ્ચે વિખવાદ થતાં, શાહજીએ ન્હાસભાગ માંડેલી : અને જધવરાય પાછળ પડેલો. એ વેળા શાહજીની સાથે ગર્ભવંતા જીજ્ઞાષા અને નાનો પુત્ર સંભાળી પછી ઘોડેસ્વારી કરી ફૂચ કરી રહ્યાં હતાં. શિવનેરના કિલ્લા પાસે આવતાં, જીજ્ઞાષાને પ્રસવનો સમય આવી પહોંચ્યો. શાહજીએ જીજ્ઞાષાને એક મિત્રના રક્ષણ નીચે શિવનેરમાં મૂકી દીધાં અને પોતે આગળ દોડ માંડી. શાહજી ઉપડ્યા પછી થોડી જ વારે જધવરાયનું કટક આવી પહોંચ્યું. જધવરાયના માણસોએ તેને સમજાવ્યો કે : 'તારી પુત્રી આ કિલ્લામાં એકલી પડી છે. તારે શાહજી સાથે લડાઈ છે. જીજ્ઞાષા સાથે નહિ, જીજ્ઞાષાને કોઈ

મુસલમાન સતાવશે તો તારી આખર જશે. જીજ્ઞાસુને તારે સલામત રથે લઈ જવાં જ જોઈએ.’ જાધવરાય જીજ્ઞાસુ પાસે ગયો. પુત્રીને પોતા સાથે આવવા આગ્રહ કર્યો. પણ શિવાજીની અડગ ટેકીલી એ માતાએ તેના પતિના શત્રુનો આશ્રય ન સ્વીકાર્યો. જીજ્ઞાસુએ જાધવરાયના ગમે તેવા સુરક્ષિત, સુખ-દાયી મકાન કરતાં શિવનેરનો અંતરીયાળ અને અરક્ષિત કિલ્લો વધારે પસંદ કર્યો. જીજ્ઞાસુ તે ધડીએ તો જાધવરાય સાથે ન ગયાં, પણ તેમણે પછી પણ તેમની જીન્દગીમાં કદિ પિતૃગૃહ સામું જ જોયું નહિ. એવી વીર નારીની કુખનું સંતાન તે શિવાજી.

શિવાજીના જન્મ પછીનો આખો દશકો શાહજીને રખડ-પાટમાં જ ગાળવો પડ્યો. એટલે જીજ્ઞાસુને અને શિવાજીને શિવનેરના કિલ્લામાં એકલાં જ રહેવું પડ્યું. એમ પણ કહેવાય છે કે જાધવરાય સાથેના કલહને કારણે શાહજીએ જીજ્ઞાસુને પણ ત્યાગ કરેલો અને તેને શિવનેરમાં રહેવા દઈ, પોતે તુકાયાઈ મોહિતે નામની નવી સ્ત્રી કરેલી. ગમે તેમ, જીજ્ઞાસુને પતિની અવગણના પામેલી સ્ત્રીની દશામાં રહેવાની વેળા આવી. એટલે એ પતિવ્રતા નારીએ એક પાસ પોતાનો બધો પ્રેમ નાના શિવાજી ઉપર ઢાળવા માંડ્યો અને બીજી પાસ વ્રતિઓને અંતરાભિમુખ બનાવી મનને ધર્મમાં પરોવવા માંડ્યું. શિવનેરના એકાન્ત કિલ્લામાં માતા અને પુત્ર વર્ષો સુધી એકલાં સાથે રહેવાથી બન્ને વચ્ચે અજબ પ્રેમમાંઠ બંધાઈ. શિવાજી જીજ્ઞાસુને જગદંબા સ્વરૂપે પૂજવા લાગ્યો; તેની આજ્ઞાઓને અને તેના ઉપદેશને જીવનનું સર્વસ્વ સમજવા લાગ્યો. અને જીજ્ઞાસુની આંખો સમક્ષ પણ એક નાનો શિવાજી જ દેખાવા માંડ્યો. તેણે તેને મહાભારત અને રામાયણની કથાઓનું વારંવાર પાન કરાવી, તેનામાં ઉડા ધર્મસંસ્કાર પાડવા માંડ્યા અને ધર્મના ઉદ્ધારની દીક્ષા આપવા માંડી. જીજ્ઞાસુએ શિવાજીની મનઃસૃષ્ટિમાં મહાભારતના વીર યોદ્ધાઓ ખડા કર્યા અને રામાયણના ઉત્તમોત્તમ આચારધર્મની સજ્જડ છાપ પાડી દીધી.

ભાઈ, બહેન, પિતા કે કોઈ એકબેઠીઆ આમજનની સોખત વિનાના, કોઈ સાથી વિનાના, એક માતૃ-પ્રેમનું જ પાન કરીને દિવસોને સુખમય બનાવતા બાળક શિવાજીમાં, તેને માટે નિર્માણ થયેલા જીવનકાર્યને અર્થે અનિવાર્ય એવા અનેક તત્ત્વો ખીસવા માંડ્યાં. શિવનેરના કિલ્લામાં અને આસપાસના ટેકરાઓ ઉપર એકસો ભટકતો આડેક વર્ષનો એ બાળક સ્વાલંબન અને સ્વાશ્રય શીખતો ગયો, કોઈની મદદ વિના ગમે તેવા મુંઝવણમાંથી માર્ગ કાપવા લાગ્યો, મારાઠાને સ્વાભાવિક એવી સ્વાતંત્ર્યપ્રિયતા અને સાદગી, નિખાલસતા અને નીડરતા જમાવતો ગયો, માઈસોના માઈસો સુધી અને દિવસોના દિવસો સુધી અવિરત ઘોડેસ્વારી કરી શકે એવું સુદૃઢ શરીર ધડતો ગયો, અને સૌથી વિશેષ, તેના પોતાના મનોરથોને એકદમ આચરણમાં ઉતારવાની અને ગમે તે ભોગે તે સિદ્ધ કરવાની અસામાન્ય સાહસિકતા તેનો સ્વભાવ બનતી ગઈ. પુત્રમાં આ ગુણોની ખીલાવટ જોઈ જીજ્ઞાસના હર્ષનો પાર ન રહેતો. શિવનેરના કિલ્લા ઉપર, શિવાજીના જન્મ પછી, શિવાજી અને જીજ્ઞાસાએ જે નવ વર્ષો ગાળ્યાં, તે સમયમાં બાવી શિવાજી જીવપતિ મહારાજનું પ્રારંભિક ઘડતર-કાર્ય થયું.

(૩)

સને ૧૬૩૬માં જીજ્ઞાસા અને શિવાજી શિવનેરથી પુના આવ્યાં. શાહજીની આજ્ઞાથી શિવાજીની સંભાળ દાદાજી કોંડેવ નામના શાહજીની પુનાની જગીરના કારભારીને સોંપાઈ. દાદાજી કોંડેવ કારભારી તરીકે અત્યંત સમર્થ અને મનુષ્ય તરીકે ઉજ્જવળ ચારિત્ર્યવાન સજ્જન તરીકે પંકાએલા હતા. તેમની વ્યવહાર વિચારસરણીમાં ઉંચી ભાવનાઓને કે સ્વપ્નોને સ્થાન નહોતું; પણ સદાચારી અને ધર્મનિષ્ઠ જીવન ગાળવામાં, ન્યાયપરાયણતામાં અને સર્વ પ્રત્યે સમાન દૃષ્ટિ રાખવામાં તે એકા ગણાતા. તેમના શ્રમ અને શાશ્વપણથી, શાહજીની ઘોડ ભીમા અને નીરા નદીઓ વચ્ચેની પુનાની જગીર ખુબ જ આપાદ બની.

દાદાજીની ન્યાયપરાયણતાના સંબંધમાં તો કહેવાય છે કે “એક વખત દાદાજી વાડીમાં ફરતા હતા. તેમણે પોતે નિયમ કરેલો કે વાડીમાંથી પાંદડું સરખું તોડનારને સખ્ત નશ્વત થશે. ફરતાં ફરતાં, દાદાજીથી જ એક ફળ તોડાઇ ગયું. ફળ તોડ્યા પછી તો તરત જ દાદાજીને પોતે કરેલા ગુન્હાનું ભાન થયું. પણ શું થાય ? ગુન્હો થઇ ચૂક્યો હતો. દાદાજીએ તરત જ, જે હાથે ફળ તોડ્યું હતું તે હાથ છેદી નાખવા તલવાર કાઢી. માણસોએ ખુબ સમજાવ્યા. પણ દાદાજીએ પોતાના કાયદા પોતે પાળવા જ જામએ એવો દઢ આગ્રહ ધર્યો. આખરે માણસોએ માત્ર શરતચૂકથી થયેલી ખૂલ માટે દાદાજીને આવી સખ્ત શિક્ષા ન જ સહવા દીધી તો ચે, છેવટે દાદાજીએ તો ખૂલથી થયેલા ગુન્હા બદલ પણ તેમના જેવા માણસોને શિક્ષા થવી જ જોઇએ એમ કહી, પોતાના અંગરખાની જમણી ખાંચ તોડી નાખી અને તે દિવસથી જીન્દગી સુધી એક ખાંચવાળું જ અંગરખુ પહેલું.”

એવા ગુરૂદેવના હાથ નીચે શિક્ષણ લેતા શિવમાં જીવનના નિયમો નિદ્રય સખ્તાદ્યપૂર્વક પાળવાની વૃત્તિ જન્મી : માતાએ દીધેલા ધર્મસંસ્કારો—ધર્મપ્રેમ અને ન્યાયવૃત્તિ—વિશેષ દઢ બન્યાં શિવમાં અસમાનતા સામે અને અત્યાચાર સામે પુણ્યપ્રકોપની ભાવના પ્રગટી. શિવમાં નિરાધારતા અને નિર્બળતા પ્રત્યે દયાની લાગણી ફૂટી. તેનામાં, તેના દેશમાં ધર્મોની દરિદ્ર દશા, મુસલમાનોના ધર્મઝનૂનથી નીષજતા જુદમો, હિન્દુત્વને ભૂંસી નાખવા ઠેર ઠેર મંડાયેલા જલ્લતર પ્રયત્નો, એ બધી આસપાસની દુઃખસૃષ્ટિ જોઇ, એ દોઝખનો નાશ ન કરે ત્યાં સુધી ન છુટાય એવો પ્રલયકારી આતશ સળગ્યો. સત્તર અઢાર વર્ષનો એ જીવાન, બાપની નાનો જાગીરની આવક ઉપર સુખ્યેનની જીન્દગી માળવાની નિર્દોષ વાસના ઉપર ધિક્કાર વરસાવવા માંડ્યો : અને પોતાના જેવી આગથી સ ગતા સાથીઓ શોધી દુષ્ટોનું દમન કરવા અધીરો બન્યો. જીજ્ઞાસાએ શરૂ કરેલું શિક્ષણ કોંડદેવે પૂરું કર્યું. હિન્દુત્વના રક્ષણહાર બનવાની તાલાવેલીએ માંડા બનેલા એ

બુવાને પોતાનો ઘોડો, તલ્લવાર અને માવળ સૈનિકોનું દળ લઈને
કેસરીયાં કરવા નીકળી પડવાની તૈયારીઓ માંડી.

(૪)

શિવનો શિક્ષણ-કાળ પૂરો થયો. જીન્દગીના ખડખડા ભાગ
ઉપર ઘોડો કુદાવવાની તેણે તાલીમ લઈ લીધી. અને શિવની
તાલીમ એટલે ? શિવના ઇતિહાસકારો કહે છે કે શિવને ખીલકુલ
અક્ષરજ્ઞાન નહોતું. ઇતિહાસમાં પોતા જેવી કારકીર્દી નોંધાવી
જનારા પુરૂષોની જેમ શિવને લખતાં વાંચતાં ખિલકુલ ન આવડતું.
ત્યારે શિવે કઈ તાલીમ લીધી ? શિવે બહાદૂર લડવૈયાની તાલીમ
લીધી. ઘોડેસ્વારીમાં અને તીરંદાજીમાં, તલવારની પટ્ટાખાજી
ખેલવામાં અને યુદ્ધના વ્યૂહો ગોઠવવામાં, વીર સૈનિક અને કુશળ
સેનાપતિની કળામાં, શિવ અજોડ બન્યો. મહાભારત અને
રામાયણનાં એ વીર કાવ્યોનાં અનંત શ્રવણથી, ધર્મયુદ્ધનાં અને
ધર્મને કાળ આત્મસમર્પણનાં શૌર્યપ્રેરક દૃષ્ટાંતોથી, યુદ્ધકળાનાં
અને રાજધર્મનાં અવિરત અભ્યાસથી, તેણે તેના યુવાન હૃદયને
બરાબર રંગી નાખ્યું. શિવ કર્મવીર બન્યો.

શિવે કર્મની આરાધનાને માટે યોગ્ય ક્ષેત્ર અને લાયક
સાથીઓ શોધવા માંડ્યા. તેની નજર પશ્ચિમ ઘાટના કુંગરાઓ
ઉપર ફરી. એ મુલક અને એ મુલકના વાસીઓને તેણે તેના
કાર્યની આરંભભૂમિ તરીકે સ્વીકાર્યા. એ માવળ દેશના માવળ
લોકોમાંથી શિવે પોતાના પહેલા સિપાઈઓ, પોતાના જીવનભરના
સાથીઓ અને માથું કાપી આપીને સ્વામીભક્તિ સિદ્ધ કરનારા
સેવકો રેળવ્યા. માવળો મુખ્યત્વે પશ્ચિમ ઘાટ અને અરબી
સમુદ્ર વચ્ચેના કોંકણ નામે ઝોળખાતા મુલકમાં વસતા-આજે એ
એ કોમ ત્યાં વસે છે. કોંકણની આખી પટ્ટી પહાડો અને
જંગલોથી છવાયેલી હોવાથી, માવળો બહુ ગરીબ, અજ્ઞાન અને
જંગલી હાલતમાં જીવતા. પણ, એ છતાં, પહાડોમાં રહેકાણુ
હોવાને કારણે અને પશ્ચિમ ઘાટની અભેદ કિલ્લેબંદી બેઠીને કોઈ

મેગલ શહેનશાહ કે મુસ્લીમ સરદાર તેમના સ્વાધીન આત્મા ઉપર જંજીરો ન પહેરાવી શક્યો હોવાને કારણે, માવળો તેમની ચીથરેહાલ દશામાં પણ, વીર કોમને શોભા આપે એવું જૂનું ખમીર જળવી રહ્યા હતા. તેમનામાં સ્વાશ્રય અને સાહસ, હિંમત અને ખાંત, સાદાઈ અને તોછડાઈ લાગે તેવી સ્પષ્ટવક્રતા, માણસ માણસ વચ્ચેની સમાનતા અને ગરીબાઈમાં પણ ગૌરવભરી મગરૂખી-એ બધા મનુષ્યત્વ અર્પનારા ગુણો બરાબર ઝળકી રહ્યા હતા. એવી એ પાણીદાર મરાઠા કોમને કબજે લેવા શિવે પ્રથમ એ માવળોના સરદાર યેસાજી કંક, તાનાજી માલસુરે, બાજી ફલસકર વગેરેને મિત્રો બનાવ્યા; અને પછી તેમની મારફત માવળોનું દળ જમા કરી તેમને લશ્કરી તાલીમ આપવા માંડી.

(૫)

મહારાષ્ટ્રના એ આખા મુલકની ફેડીએ ફેડી અને માર્ગે માર્ગના ભોમીયા માવળ સૈનિકો સાથે શિવે સિંહાદ્રિની ગિરિ-માળાના ડુંગરાઓ ઉપર અને જંગલોમાં અવિશ્રાંત ભટકવા માંડ્યું; તેણે એ આખા દેશના કિલ્લાઓ, ગામો અને લોકોની જાત-માહિતી મેળવવા માંડી. શિવ જેમ જેમ તેની જન્મભૂમિનાં અસંખ્ય ગામગામડાંઓમાં ભટકતો ગયો અને માતૃભૂમિની અને દેશમંદુઓની દુર્દશા સગી આંખે નિરખતો ગયો, તેમ તેમ મુસ્લીમ સત્તાધીશોને હાથે ગરીબ હિન્દુ જનતા ઉપર ગુજરતા સીતમોના જાત-અનુભવે તેની આંખોમાંથી લોહી ઝરવા માંડ્યું. શિવનો સમકાલીન તેનો એક પોટુંગીઝ જીવનકથાકાર કહે છે તેમ, “આસપાસની ભૂમિની દુર્દશા જોઈ, શિવનું સ્મિત એકાએક અદૃશ્ય થઈ જતું અને તેના ચહેરા ઉપર ઘેરો શોક છવાઈ જતો. તેના સાથીઓમાંથી કોઈ તેને આ એકાએક પલટાનું કારણ પૂછવાની હિંમત કરતું, ત્યારે શિવ ચુપ બેસી રહેતો. તે પાસે ખેદાનખેદાન ઉભેલા હિન્દુ દેવાલયો તરફ મુંગો મુંગો આંગળી ચીંધતો અને પાછો ઉંડા વિચારમાં મરકાવ બની જતો. પછી

એકાએક વિચારનિદ્રામાંથી જાગી તે એકદમ હાકોટા પાડતો: ‘ઓ મારા સાથીઓ, જીન્દગીભર મારો સાથ ન છોડવાનું તમે મને વચન આપો. હું મારું જીવન ધર્મને ચરણે ધરી દેવાનો તમને આજથી કોલ આપું છું.’ ફરીવાર શિવ ઘોડા ઉપર ચડતો અને ભવાનીની જય બોલાવતા માવળ સિપાઈઓની સાથે પાછો ડુંગરાઓમાં ભટકવા નીકળી પડતો.”

સત્તરમી સદીના પ્રારંભમાં, કોઈની કલ્પનામાં પણ ન સંભવી શકે એવી ઉન્નત ભાવનામસ્તી અનુભવતા શિવે પોતાને માટે મુગલાઈ સામે બહારવટાની જીન્દગી નક્કી કરી. તેણે સ્વાધીનતાની તપશ્ચર્યામાં વધારે મુખ્ય જોયું; અને એ રણશીંગડું ફૂંકવા લાગ શોધવા માંડ્યો. પણ શિવની આ વૃત્તિઓ કોંડદેવને ન ગમી: તેણે શિવને એ માર્ગેથી વાળવા અને વ્યવહાર જીવન માળી બને તેટલું લોકકલ્યાણ કરવાને પથે ચડાવવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો. ભાવીનો ગહન સંદેશો ઉકેલતા શિવે એ સલાહ ન સ્વીકારી. તેણે તો સાદસ અને સ્વાતંત્ર્ય-સાધનાનું જ જીવન પસંદ કર્યું. શિવે આખરે ૧૬૪૬માં માતા જીજ્ઞાષાની આશિષ મેળવીને સ્વાધીનતાના ભેરીનાદથી આખા મહારાષ્ટ્રને ગજવી મૂક્યું.

બહારવટીયો શિવરાજ

(૧)

સ. ૧૬૪૬નું વર્ષ દક્ષિણના ઇતિહાસમાં અનેક રીતે યાદગાર રહી જાય તેવું છે. આ વર્ષમાં ત્રણ મહત્વની ઘટનાઓ બની. એક, વિજ્ઞપુરના મહામહા આદિત્યશાહ બિમાર પડ્યા— એટલા બિમાર પડ્યા કે પથારીવશ બની ગયા, અને વિજ્ઞપુરમાં સત્તા માટે મોટી ખટપટો શરૂ થઈ. બીજું, આ વર્ષમાં—પોતાના મૃત્યુ પહેલાનાં આ વર્ષમાં દાદાજી ડ્રાંડદેવે પુનાની જાગીરની લગામ ૧૯ વર્ષના શિવના હાથમાં મૂકી અને શિવ કેવો કારબાર કરે છે તે પોતે દૂર ઉભા રહીને જોવા માંડ્યું. ત્રીજું, આમ એક તરફથી વિજ્ઞપુરમાં સોયના મ્હોંમાંથી હાથીઓ ચાલ્યા જતા હોવાથી અને બીજી તરફથી પોતાના હાથમાં સત્તા આવવાથી શિવે પોતાનો સત્તા-પ્રદેશ વધારવાનું શરૂ કર્યું. શિવે સ્વરાજ્ય-સ્થાપનાનો આરંભ કર્યો.

સૌથી પ્રથમ શિવે પોતાના સરદાર બાજી ફલસકર, જેસાજી કંક અને તાનાજી માલસુરેને માવળ લડવૈયાઓના કટક સાથે તોરણા ઉપર મોકલ્યા, અને એ કિલ્લાના રખેવાળને ગભરાવી, એક પણ સિપાઈના મૃત્યુ કે કશી જે મારામારી વિના એ હાથ કર્યો. તોરણામાંથી શિવને જે લાખ હોન, (એટલે દસ લાખ રૂપિયા) નો ખગ્નનો મળ્યો. શિવે એ કિલ્લાને નવું નામ આપી તેને પ્રચંડગઢ કહેવા માંડ્યું. પછી, તોરણાથી પાંચ જ માઈલ ઉપર,

ઉગમણી દિશામાં, રાજગઢ નામનો નવો કિલ્લો બાંધ્યો. શિવના આ આક્રમણની ફરિયાદ વિજયપુર પહોંચી. પણ શિવે વિજયપુરના ઉમરાવોને હાથ કરી લઇ, આગળથી જ પોતાનો પક્ષ મજબૂત કરી રાખેલો; તેમ શાહજીએ પણ કંઈ સાચા ખોટા ખુલાસાઓ કરી, વાતને પતાવી દીધી. એટલે શિવના આ ‘ગુન્હા’ની આદિ-લશાહની કચેરીમાં બહુ નોંધ ન લેવાઈ. શિવ આ બધા રાજરંગો જોઈને મનમાં હસ્યો. તેણે, જ્યાં સુધી ચાલે ત્યાં સુધી, વિજયપુરને પોતાની ચોજનાનો ખ્યાલ આવવા દીધા વિના કિલ્લાઓ જીત્યે જવાનો વિચાર કર્યો. પણ ત્યાં તો શાહજીનો દાદાજી કોંડદેવ ઉપર કાગળ આવ્યો કે ‘શિવને કબજામાં રાખો, આવી રંગડ કરે તે ન ચાલે.’ દાદાજીએ ફરીવાર શિવને શીખ આપી. શિવે ફરીવાર એ દુનિયાડાણા પુરૂષનાં વચનોનો અસ્વીકાર કર્યો. દાદાજીએ શાહજીને એ સ્થિતિથી વાકેફ કર્યા. પણ શાહજીએ ખીજ વાર કંઈ લખ્યું ક્યું નહિ, એટલે કોંડદેવે મૌન સેવવા માંડ્યું અને શિવે પોતાની વિજયપરંપરા ચાલુ રાખી. ત્યાં ૧૬૪૦માં કોંડદેવ અવસાન પામ્યા.

(૨)

કોંડદેવના અવસાન વેળા વીશ વર્ષનો શિવ તેની જગીરના કારભારની બધી જ જવાબદારીઓ સંભાળવા બરાબર તૈયાર થઈ ગયો હતો. શિવને યુદ્ધ ખેલતાં પણ આવડતું હતું અને રાજ્યનો કારભાર ચલાવતાં પણ આવડતું હતું. શિવને ન્યાય તોળતાં પણ આવડતું હતું. માતા જીજ્ઞાયાએ અને ગુરૂ કોંડદેવે, છેલ્લાં પાંચ વર્ષો સુધી, શિવને દરેક કામમાં સાથે રાખી તેને બરાબર પલોડ્યો હતો. એટલે, શિવે, પોતાની જગીરનો કારભાર સંભાળતાં, પ્રથમ તો, શાણા રાજપુરૂષને શોભે એવી રીતે, આખા રાજતંત્રની પુનર્રચના આરંભી દીધી, તેણે પોતા તરફ અગાધ ભક્તિભાવ ધરાવના અને સાથે સાથે રાજકાજમાં કુશળ એવા માણસોને જવાબદારીને પદે મૂક્યા.

પછી, શિવે શાહજીની આખી જગીર-તેના છૂટા હવાથા તમામ કિલ્લાઓ અને ગામો-એક સત્તા નીચે લાવવાની અને એક સંગઠિત રાજ્ય સ્થાપવાની શરૂઆત કરી. એ અર્થે, તેણે પ્રથમ સુપા સર કર્યું. સુપાનો વહીવટ શાહજીની નવી સ્ત્રી તુકા-બાઇ મોહિતેના બાઇ સંભાજી મોહિતેના હાથમાં હતો. સંભાજી મોહિતેએ શિવની આજ્ઞા માનવાની ના પાડતાં, શિવે એક દિવસે અચાનક તેના ઉપર છાપો માર્યો અને તેને કેદ કર્યો. સુપા સર કર્યા પછી, શિવે ચાકણના કિલ્લા ઉપર પોતાની આજ્ઞા વર્તાવી. પછી બારામતી અને ઇદાપુરનાં ચાણાં હાથ કર્યાં; અને વિજયપુરના રમેવાળ પાસેથી કોંડાણાનો કિલ્લો કળથી પડાવી લીધો. પુનાથી ૧૯ માઇલ ઉપર આવેલા વિજયપુરના પુરન્દર નામના કિલ્લા ઉપર પણ શિવે સ્વરાજનો વાવટો ચડાવી દીધો. પછી રોહિરા, તિકોણા, લોહમઢ વગેરે વિશેષ કિલ્લાઓ પોતાની જગીરમાં ઉમેરી દઇ, શિવે, બે વર્ષમાં તો, પુનાને ફરતી કિલ્લાઓની એક સુદઢ કતાર ખડી કરી દીધી.

શિવે પશ્ચિમ ઘાટના કુંભરાઓ ઓળંગ્યા અને કોકણ સર કરવા તલવાર ખેંચી. તેણે માદુલી, કલ્યાણ, સુરગઢ, વીરવાડી, તાંજા, ઘોંસલગઢ, રાયગઢ વગેરે કિલ્લાઓ અને ગામો, એક પછી એક, એકદમ ઝડપથી કમળે લઇ લીધાં. થોડા માસમાં તો આખા ઉત્તર કોકણ ઉપર પોતાની આજ્ઞા વર્તાવી અને પોતાનો સુબો મૂકી, શિવ પાછો પણ ફર્યો.

(૨)

શિવે પુના પહોંચી હજી જરા શ્વાસ ન ઉતાર્યો, ત્યાં તો તેને ચોંકાવનારા ખબર મળ્યા કે તેનાં આ બધાં આક્રમણોથી ગુસ્સે થઇ વિજયપુરના મુખ્ય એનાપતિ મુસ્તફાખાને, આદિલશાહની આજ્ઞાથી, શાહજીને કેદ કર્યા છે અને તેની બધી મિલકત જપ્ત કરી છે. શિવને થોડા દિવસ પછી, વિશેષ ચોંકાવનારા સમાચાર આવ્યા કે શાહજીને ખેડીઓ પહેરાવી વિજયપુર લાવ્યા છે અને જો શિવ

તેનું આ બહારવટું બંધ ન કરે અને વિઙ્ગપુરની કચેરીમાં હાજર ન થાય તો શાહજી ફરતી દીવાલો ચણી તેને જીવતા દફનાવી દેવામાં આવશે. વળી થોડા દિવસ પછી ત્રીજીવાર માદા સમાચાર આવ્યા કે શાહજી ફરતી દિવાલો ચણવાનું કામ શરૂ થઈ ગયું છે. શિવ ખુબ મુંઝાયો. તેનાથી વિઙ્ગપુરની તાબેદારી સ્વીકારાય નહિ અને એ રીતે, તેની આખી સ્વરાજ્યની યોજના ઉપર પાણી ફેરવાય નહિ: અને બીજી તરફથી પિતાને આવી દશાંમાં મરવા પણ દેવાય નહિ.

શિવે આખરે, ખુબ વિચારને અંતે માર્ગ શોધી કાઢ્યો. તેણે મોગલ શહેનશાહનું રક્ષણ માગવાનું નક્કી કર્યું. તેણે જ્ઞેયું કે આદિલશાહ પાસે કોઈ ખાચું કરાવી શકે તો તે મોગલ શહેનશાહ જ. અને વિઙ્ગપુર અને દિલ્હી વચ્ચે બહુ બનાવ ન હોવાથી પોતાની વિનતિનો તરત જ સ્વીકાર થવાની પણ શિવને આશા પડી. એટલે શિવે શાહજહાં મુરાદખાનને પત્ર લખ્યો, અને તેના દ્વારા શહેનશાહ શાહજહાંને વિનતિ ગુજરી કે 'મારા પિતાને વિઙ્ગપુરની સરકાર મારી નાખવાનો મનસુબો કરી રહી છે. તેમને ગમે તેમ કરીને મુક્તિ અપાવો. એ બદલ હું આપની નોકરી સ્વીકારવા તૈયાર છું.' શિવના ઇતિહાસકારોની એક ટુકડી કહે છે કે શિવના એ પત્રથી શાહજહાંએ આદિલશાહ ઉપર દબાણ કર્યું અને શાહજી છૂટો થયો: ત્યારે ઇતિહાસકારોનું બીજું બુદ્ધ કહે છે કે શાહજહાં તો વચ્ચે ન પડ્યો, પણ વિઙ્ગપુરના એ હમરાવોના પ્રયત્નથી શાહજીનો અમુક શરતોએ છુટકારો થયો. એ શરતો મુજબ શિવને ૧૬૪૯થી ૧૬૫૫ સુધીનાં છ વર્ષ સુધી શાન્ત રહેવું પડ્યું. એ છ વર્ષો શિવથી ન તો વિઙ્ગપુરના મુલક ઉપર ચડાઈ કરી શકાઈ, કે ન તો મુગલાઈ સામે બળવો માંડી શકાયો. શિવે એ છ વર્ષ ખોતે જીતેલા મુલકમાં સુવ્યવસ્થિત તંત્ર સ્થાપવામાં અને બીજા વહીવટવિષયક સુધારાઓ કરવામાં વિનાવ્યાં.

૧૬૫૫માં શિવે ફરી વાર તેની તરફવાર મ્યાન બહાર કાઢી; અને તેના માર્ગમાં આડખીલી ૩૫ થઈ પડેલા જાવલી ગામને

જીતવા કૂચ કરી. જાવલીના સુખાનું યુક્તિપ્રયુક્તિથી મરણ નીપ-
જાવી, શિવે આખું જાવલી સંસ્થાન કબ્જે કર્યું. અને જાવલી
હાથ આવતાં, દક્ષિણ કાંકણ અને કોલ્હાપુર ઉપર પોતાની
વિજયનોખત વગાડવા શિવને માટે દ્વાર ખૂલ્લાં થયાં, એટલું જ
નહિ પણ જાવલીમાં તેને અઢળક ખજાનો હાથ લાગ્યો અને
કસાયેલા હજારો માવળ સિપાઇઓ મળ્યા. જાવલી જીત્યા પછી
શિવે જાવલીથી બે માઇલ ઉપર પ્રતાપગઢ નામનો નવો કિલ્લો
આંધ્રો અને ત્યાં માતા જવાનીની મૂર્તિની સ્થાપના કરી. પછી
આગળ વધતાં અર્ધો રત્નગીરી જીત્યો જીતી લીધો.

આમ તોરણના કિલ્લાની પ્રાપ્તિથી શરૂ થતી શિવની વિજય-
પરંપરાએ, એક દશકામાં તો-૧૬૫૬નાં આરંભ સુધીમાં તો-
તેનું રાજ્ય કેટલું ય વધારી દીધું. શિવના સત્તાપ્રદેશના સીમાડાઓ
દક્ષિણમાં ઠેઠ રત્નાગિરિ અને કોલાખા સુધી પહોંચવા લાગ્યા.
આખા કાંકણ ઉપર શિવની આણ કરવા લાગી. નાના મોટા
અને નવા જૂના મળી ૪૦ કિલ્લાઓ ઉપર શિવની પતાકા ફરફરવા
લાગી. શિવનું સૈન્યખળ પણ ખુબ વધી ગયું. દશ હજાર ઘોડેસ્વારનું
હયદળ અને વીશ હજાર માવળ સૈનિકોનું પાયદળ શિવની આગ્રા
ઝીંઝવા તૈયાર રહેવા લાગ્યાં.

(૪)

આજ સુધી શિવે મોગલ શહેનશાહના મુલકને પોતાના હલ્લા-
ઓમાંથી બહુ જ કાળજીપૂર્વક બાદ રાખ્યો હતો. શિવ સમજતો
હતો કે તેની સત્તા હજી જામતી જતી હતી. એ સમયે મોગલ
શહેનશાહને અને વિજાપુરના આદિલશાહને-બન્નેને એક સાથે
ઉશ્કેરવામાં ડહાપણ નથી. પણ, ૧૬૫૬માં મદમદ આદિલશાહના
નૃત્યુ પછી, શિવે મોગલ શહેનશાહતના મુલક ઉપર પણ ચડાઇ
કરવા માંડી. ત્યાં તો, વિજાપુરના સત્તાધીશિએ ગમે તે બોલે
શિવને પરાજય આપવાની-તેને કેદ પકડવાની કે તેનો જીન
લેવાની-તૈયારીઓ માંડેલી જોઇ, શિવે ફરીવાર મોગલો સાથે

દોસ્તી બાંધી. દરમ્યાન વિજયપુરની કચેરીમાં શિવને નમાવવાનું બીકું ફર્યું. અખડુલ બિતારી અફઝલખાન નામના એક ઉમરાવે તે બીકું સ્વીકાર્યું.

અફઝલખાને શિવની સાથે દોસ્તીના દંભ કરી, તેને જાળમાં ખેંચી, કોઇ કરામતથી તેને કેદ પકડવાનો અથવા મારી નાખવાનો મનોરથ ધડ્યો. એ સંકલ્પથી તેણે પુના તરફ ફર્યું માંડી. માર્ગમાં તુલજપુરમાં શિવની કુળદેવી ભવાની માતાની મૂર્તિ તેણે ભંભાવી અને તેને ચક્રીમાં પીસાવી તેનાં રજકણે રજકણ જૂઠ્ઠાં કરી નાખ્યાં. આવી રીતે મૂર્તિઓ ભાંગતો અને મંદિરો તોડતો અફઝલખાન આગળ વધતો હતો તે જોઇ શિવે તેના સામનો કરવા સામાં પગલાં માંડ્યાં. તેણે પ્રતાપગઢ આવી ત્યાં સુકામ નાખ્યો. અફઝલ પણ મણિદેશ્વર અને પંટરપુર મહાદેવમાં લિન્દુઓ ઉપર અત્યાચાર ગુજારતો પ્રતાપગઢ પહોંચ્યો. ત્યાં કિલ્લાની તળેટીમાં પાર ખામે તંબુ તાણ્યા. શિવ અફઝલ વચ્ચે સન્દેશાઓ ચાલ્યા. રાજકારણની શેતરંજના બંને કુશળ ખેલાડીઓએ એક બીજાને ફસાવવા ખૂબ જાણ પાથરી અને દૂતો દ્વારા અત્યંત મીઠા સંદેશાઓ આપ્યા લીધા.

શિવે જોયું કે તેના જીવનમાં આ કટાકટીની ઘડી છે—એ હાર જીત ઉપર તેની બાવી સફળતા નિષ્ફળતા નક્કી થવાનાં છે. શિવે પોતાના મંત્રીઓ સાથે મંત્રણા કરી, માતા જીગ્મ્યાઇની આશિષ લીધી : ભવાની માતાની સહાય માગી : અને આખરે અફઝલને અફઝલના શસ્ત્રોથી રોળવાનો નિર્ધાર કર્યો. આખરે અફઝલ અને શિવની મુલાકાત નક્કી થઇ.

શિવે અફઝલના સન્દેહવાદક પાત્રેથી જ જાણી લીધું કે એ મુસલમાન સરદાર તેના ઉપર દગો કરવા માગે છે. એટલે શિવે પણ તેનાથી સવાયા ઉતરવાની તૈયારી કરી. તેણે પોતાના મૃત્યુના કિસ્સામાં પાછળથી રાજ્ય કેમ ચલાવવું અને સ્વરાજ-વિસ્તારનું ધ્યેય કેમ સિદ્ધ કરવું, એ સંબંધમાં તેના સરદારોને

ઝીણામાં ઝીણી સૂચનાઓ આપી : અને પછી અફઝલને મ્હાત કરવાનો બૃહ રચવા માંડ્યો. શિવે પોતે અફઝલથી બહુ ડરે છે એવો દેખાવ કરી, અફઝલને પ્રતાપમઢ ઉપર મુલાકાત આપવા આવવા વિનતિ કરી. શિવની એ વિનતિથી ટુલાષ્ટ મુસ્લીમ સરદારે એ માગણી સ્વીકારી. શિવે પ્રતાપમઢના ઉંચામાં ઉંચા શિખર ઉપર અફઝલનો સત્કાર કરવા, જરીનો શમીયાણો રચ્યો. પોતે, ઉપરના સાદા પોશાકની નીચે સુદઢ બખ્તર પહેલું. પ્રતાપમઢની તળેટીમાં, ઝાડીની પાછળ, પોતાના માવળ સિપાઇઓને સંતાડ્યા. અને પછી અફઝલને આવકાર આપવા તૈયાર થઇને બેઠો.

અફઝલ, ગજરાજની માફક ઝુલતો ઝુલતો શમીયાણામાં આવ્યો અને આસન લીધું. અફઝલની કમરે તલવાર લટકતી હતી. તેની પાસે તેના ચાર ખાસ મુબદ્દો ઉભા હતા.

પાદશાહની તાબેદારી સ્વીકારવા કોઇ બહારવટીઓ આવતો હોય તેમ શિવે નિઃશસ્ત્ર દશામાં શમીયાણામાં પ્રવેશ કર્યો. અફઝલના સિંહાસનનાં પગથીયાં ચડી, તેને નમન કર્યું. અફઝલ ઉભો થયો અને શિવને બેઠવા બન્ને બાહુઓ પ્રસાર્યા. કથું જ બાણુતો ન હોય તેમ શિવ એ બાહુઓમાં બીડાયો.

તત્કાળ અફઝલે શિવને ભાંસ દીધી, પડખેથી તલવાર કાઢી અને શિવના માથામાં ઝાંકી. શિવ તો એવા અણુધાર્યા અને દગાખોર હલ્લા માટે તૈયાર થઇને જ આવ્યો હતો. લોખંડી ટોપથી ઢંકાયેલા શિવના માથા સાથે પછડાઇ તલવાર પાછી ફરી અને ત્યાં તો શિવે સાવધાન બની, અફઝલની ભીંસમાંથી તેની એક લુબ્ધ છોડાવી લીધી અને હાથના પોંચા ઉપર પહેરેલા વાધનાનખ અફઝલના પેટમાં ભરાવી તેનાં આંતરડા બહાર કાઢી નાંખ્યાં.

પછી તો શિવ આંચકો મારી અફઝલની ભીંસમાંથી સાવ છૂટી ગયો અને પોતાનાં માણસો તરફ દોડ્યો. ઝપાઝપી મચી. શિવના સરદારોએ અફઝલનું માથું કાપી શિવની પાસે મૂક્યું.

‘અક્રમ્લ મરાયો’ના પોકારથી શિવની છાવણી ગાળી રહી. વિજયી શિવ સૈન્યે મુસ્લીમો ઉપર હલ્લો કર્યો. મુસ્લીમો ન્હાસ્યાં. ન્હાસતાં ન્હાસતાં ૩૦૦૦ મરાયા. ૬૫ હાથી, ૧૦૦૦ ઘોડાઓ, ૧૨૦૦ ઉંટ, અને દશલાખ રૂપીઆનો ખજનો શિવના હાથમાં આવ્યો. અક્રમ્લના બે દિકરાઓ, તેના બે સરદારો, તેની બેમ્મો અને બાળકો કેદ પકડાયાં. શિવે બેમ્મો અને બાળકોને તત્કાળ છોડી મૂક્યાં, અને તેમને વિજ્ઞપુર પહોંચાડ્યાં.

અક્રમ્લની આ હારથી વિજ્ઞપુરની રહી સહી આખરે પણ સાફ થઈ ગઈ; અને મરાઠાઓની નવી, ઉદય પામતી અતિ જોરાવર સત્તા તરીકે, સારા હિન્દુસ્તાનમાં પ્રતિષ્ઠા પ્રસરી ગઈ. આ પ્રસંગને મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં અનેક સ્થાન છે. મરાઠાઓ તે દિવસને પોતાની સ્વાતંત્ર્યસ્થાપનાના યુવર્ણુદિન તરીકે ક્ષેપે છે.

આ વિજયથી હરખાતા અને ગર્વમાં મસ્તક ઉછાળતા મરાઠા લડવાયોઓએ દક્ષિણ કોંકણમાં કૃત્ય કરી, પન્હાલાને દુર્ગ સર કર્યો, વિજ્ઞપુરી લશ્કરને બીજી હાર આપી, અને બીજા અનેક નવા વિજયો મેળવ્યા.

(૫)

શિવનો આ વિજય, તાજા જ મયુરાસન ઉપર ચડેલા ઔરંગઝેબથી ન સહાયો. તેને બીલિ લાગી કે એ બળવાખોર કદિક મોગલ મુલક ઉપર પણ હાથ નાંખશે. એટલે એણે શિવને દાબી દેવા પોતાના સરદાર સાહિસ્તખાનને દક્ષિણમાં મોકલ્યો.

સાહિસ્તખાને, ૧૬૬૦ના આરંભમાં દક્ષિણમાં આવી, શિવ ઉપર આક્રમણ શરૂ કર્યું : અને બીજી તરફથી વિજ્ઞપુરનાં લશ્કર હલ્લો માંડે એવી ગોઠવાણુ કરી. લાગલામટ ત્રણ વર્ષ સુધી લડાઈ ચાલી. શિવ કિશ્કાઓ ગુમાવતો અને પાછા મેળવતો.

સાહિસ્તખાન પોતાની ફત્તેહો થતી જોઈ હરખાતો. તેણે ૧૬૬૦ના મે માસથી, પુના જતી લઈ, પુનામાં નિવાસ કરેલો અને ત્યાંથી ફરમાનો છોડી માણસો દ્વારા શિવની સાથે ઝપા-ઝપીઓ માંડેલી. પછી ત્રણ વર્ષના ગાળામાં શિવને ચાક્રેલો જોઈ સાહિસ્તખાન પણ આરામ તરફ વળ્યો. તેણે પુનામાં પોતાની જોગમે સાથે ખૂબ સુખચેતનાં રહેવા માંડ્યું. તેની એ ગાફેલીયતનો શિવે ખરાબર લાભ લીધો. શિવે એક ઘાટ ધડો-એ ઘાટના ઘડતરમાં રહેલી હાંશિયારી માટે અને તેના અમલમાં જોઈતી સાહસિકતા માટે ઇતિહાસમાં યાદગાર રહી જાય એવો.

શિવે એક રાત્રે એકાએક એ મોગલ સરદારના મહેલમાં પહોંચી, તેના શયનગૃહમાં પ્રવેશી, તેના દેહરક્ષકો અને દાસીઓનું કુહાણું ભેદી, જોગમ સાથે પલંગમાં પોટેલા સાહિસ્તખાનની છાતી ઉપર તલવાર ધરી અને એક ઝાટકાથી તેની જીંદગી વાઢી નાખી. શિવનો આ હલ્લો સફળ થતો જોઈ, તેની સાથે આવેલા તેના ચુનંદા ચારેયો સાજીઓએ મહેલમાં મુંગા મુંગા કલ ચલાવી. પછી તે ખૂબ કોલાહલ મચ્યો. મુસલમાન સિપાઈઓ જાગી ઊઠ્યા. સાહિસ્તની સહાયે દોડ્યા. રમખાણ મચ્યું. સાહિસ્તનો પુત્ર મરાયો. ખીજા મુસલમાન સરદારો કપાયા. દરમ્યાન, મુસલમાન લશ્કરને તૈયાર થયેલું જોઈ, અને પોતાની શોધ ચાલતી દેખી, શિવ અજબ કળાપૂર્વક લશ્કર વચ્ચે થઈને અદૃશ્ય થઈ ગયો.

આ હલ્લામાં શિવે છ સૈનિકો ગુમાવ્યા, ત્યારે મુસલમાનોના પક્ષે સાહિસ્તખાન ધવાયો, અને તેનો પુત્ર, તેની ૬ જોગમે, તેનો મુખ્ય સરદાર અને તેના ૪૦ દેહરક્ષકો-એટલા મરાયા; ઉપરાંત સાહિસ્તખાનના ખીજા એ પુત્રો અને આઠ સ્ત્રીઓ ધાયલ જાતી. શિવની આ જીતનો દિવસ એ ૧૬૬૩ના એપ્રિલની ૫મી તારીખની રાત્રિ. પછી તે સાહિસ્તખાન, શોક અને શરમમાં માથું નીચું નાખી, વધારે સલામતી અર્થે, તરત જ ઔરંગઝેબ સીધાગ્યો. પાછળથી, તેની આ નામોશીના વર્તમાન આદશાહ ઔરંગઝેબને પહોંચતાં તેણે સાહિસ્તખાનને દક્ષિણમાંથી પાછો બોલાવી લીધો.

સાહિસ્તખાન ૧૬૬૪ના જન્યુઆરીમાં પાછો ફરતો હતો, ત્યાં તો શિવે ગુજરાતમાં પહોંચી, સુરત ઉપર છાપો મારી, ફરીવાર મોગલોની આખર પાડી. સુરતમાં, સુરતના સુબા ઇનાયતખાને શિવનો જાન લેવા પ્રયાસ કરી જોયો : પણ શિવ તેને પણ પૂરો પડ્યો.

પછી, ૧૬૬૫માં દક્ષિણની સુબાગીરી કરવા અને શિવ પાસે મોગલ શહેનશાહની આજુ મનાવવા જયસિંહ આવ્યો ત્યાં સુધી, શિવે મોગલોના ઉપર હલ્લાઓ કરી, મોગલોને ત્રાહિ ત્રાહિ પોક-રાવી મૂક્યા. દક્ષિણમાં ઠેર ઠેર શિવરાજનો જય મવાવા લાગ્યો. શિવને પોતાનું જીવનકાર્ય સિદ્ધ થતું દેખાયું.

(૬)

સાહિસ્તખાનના પરાજયથી અને પછી તો, સુરતનું સત્યાનાથ નીકળ્યાથી, ઔરંગઝેબના રોષનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે એ 'લૂંટારા'ને જખ્મો કરવા જયસિંહ અને મીરજી રાજને મોટા લશ્કર સાથે દક્ષિણમાં રવાના કર્યો. જયસિંહે બહુ જ કુશળતાથી યુદ્ધના બૃહ રચ્યા અને શિવને ખૂબ હંકાર્યો.

જયસિંહની કુશળતા અને તેની સમૃદ્ધ સૈન્ય-સામગ્રી પાસે શિવની કારી ન ફાવી. આખરે શિવને, સમય વર્તી, જયસિંહ સાથે પુરન્દર મુકામે સુલેહ કરવી પડી. એ સુલેહ-ખતને આધારે શિવને તેના ૨૩ કિલ્લાઓ મોગલ શહેનશાહને આપવા પડ્યા અને શહેનશાહની નોકરી સ્વીકારવાની કમલત આપવી પડી.

પછી તો શિવે મોગલોને વિજાપુર સાથેની લડાઈઓમાં પણ સહાય આપવા માંડી. પણ જયસિંહને એમ લાગ્યું કે શિવ વખતે મોગલ સૈન્યોને ઉધે માર્ગે દોરશે, એટલે તેણે શિવને બાદશાહ ઔરંગઝેબને મળવા આગ્રા મોકલવાની યોજના ઘડી કાઢી. શિવ ઔરંગઝેબ પાસે જવાને લગીરે ખુશી નહોતો. પણ જયસિંહના ખુબ આગ્રહને તે ન નકારી શક્યો. શિવને મુસલમાન

શહેનશાહ પાસે માથું નમાવવું બીજકુલ પસંદ નહોતું ; પણ આખરે જયસિંહે ખુદ ઔરંગઝેબના આગ્રહના ખરીતાઓ બતાવવાથી, શિવ ૧૬૬૬ના માર્ચ માસમાં, પોતાના વડા પુત્ર સંભાળી, સાત મુખ્ય સરદારો અને ૪૦૦૦ સૈનિકો લઈ, આગ્રા જવા ઉપડ્યો.

શિવ મેની દમી તારીખે આગ્રા પહોંચ્યો. શિવને આગ્રામાં પ્રવેશ કરતો જોવા-દક્ષિણના એ નરવ્યાદને નિરખવા-ઔરંગઝેબના જનાનખાનાની બેગમો અને શાહગદીઓ, આકાશ-સ્પર્શતી મહેલાતોની અટારીઓમાં ગોઠવાઈ ગઈ હતી. રસ્તા ઉપર માણસો ટોળે મળ્યાં હતાં. એ સત્કાર સ્વીકારતો શિવ પોતાને ઉતારે પહોંચ્યો.

પછી ૧૧મી મેનો દિવસ શિવ-ઔરંગઝેબની મુલાકાત માટે નક્કી થયો. તે દિવસે, નિયત સમયે, શિવે ઔરંગઝેબના દરબારમાં પ્રવેશ કર્યો, સિંહાસન પાસે જઈ મસ્તક નમાવ્યું અને નજરાણું ધર્યું. ઔરંગઝેબે શિવની સલામો બાદશાહી ગૌરવપૂર્વક સ્વીકારી અને ઇશારતથી શિવને સાધારણ દરજ્જાના સરદારો સાથે ઉભા રહેવાની આજ્ઞા કરી. શિવે એ જોયું. દક્ષિણના નરશાહીની આંખો ફાટી ગઈ. ઔરંગઝેબ તેને પોતાના અતિથિ તરીકે નિમંત્રી, આવી રીતે અપમાને એ તેનાથી સહાયું નહિ. શિવે છલંગ મારી. કમરેથી તલવાર ખેંચી. દરબારમાં મલરામણ ચમ પડી. ઔરંગઝેબના માણસો, હોંશિયારીપૂર્વક શિવને બાંધી, તેને ઉતારે લઈ ગયા. પાછળથી શિવે જણ્યું કે તે ઔરંગઝેબના કારાગારમાં છે.

(૭)

ઔરંગઝેબે પોતાને આપેલા આવા જાહેર અપમાનથી શિવે છંદગીમાં કદિ ન અનુભવેલી એવી નાનપ અને શરમ અનુભવી. તે રોમ રોમ ક્રોધથી સળગી ઉડ્યો. ઔરંગઝેબનું કારાગાર તોડી,

ફરીવાર પોતાના પદાડી નિવાસમાં પહોંચી, ફરીવાર મોગલાઈ સામે બમણા જોરથી ખાંડાં ખણખણાવવા શિવે દાંત ભાંસ્યા.

શિવ, આ દરબારના પ્રસંગ પછી, કેટલાય દિવસ સુધી ઉંડા વિચારમાં ડુબી ગયો. દિવસ અને રાત તેના મગજમાં એક જ ઘાટ ઘડાયા કરતો—પાંચ હજાર મોગલ સિપાઈઓના સખત પહેરા વચ્ચે થઇને નહાસી છૂટવાનો અને રાજકારણની શેતરંજમાં ઔરંગઝેબ કરતાં સવાયા ખેલાડી તરીકે તેના મદનું મદન કરવાનો ઘાટ શિવે તેના સાથીઓની સાથે મંત્રણાઓ કરી, જેના વચન ઉપર આધાર રાખી પોતે આ જોલવાસ વેઠવાની સ્થિતિ આણી હતી તે ન્યસિંહના પુત્ર રામસિંહનું દિલ વાંચ્યું, પોતાની રક્ષણ-દારાં મદારાંજિત મહામાતા ભગાનીનું રમરણ કર્યું, અને પોતાના આત્મ-વિશ્વાસ અને સાહસ-મળ ઉપર ગણતરીઓ ગણી એક ઘાટ ઘડી કાઢ્યો. શિવે, આખરે, ઔરંગઝેબ અને તેના તમામ સરદારો મઢોંમાં આંમળાં નાંખીને દિગ્મુઢ જેવા ઘડીબર જેમ રહે એમ, એ ઘાટ પાર પણ ઉતાર્યો.

શિવે પ્રથમ ઔરંગઝેબ સાથે સંદેશાઓ ચલાવ્યા : ગોવળકાંડા અને વિજયપુર મોગલાઈમાં ઉમેરી દેવાની લાલચ આપી. ઔરંગઝેબે એ ‘મહેર’ માટે શિવનો ‘અહેશાન’ માન્યો. શિવ પામી ગયો કે ઔરંગઝેબ કોઈ પણ હિસાબે તેને કારાગારમાંથી મુક્ત કરવા માગતો નથી. પણ શિવ એમ નિરાશ અને એવો કાપુરૂષ નહોતો. તેણે શેતરંજ ફરીવાર રમવા માંડી, નવો પાસો નાંખ્યો. નવી ચાલ ચાલી. શિવે પોતાની દારની, ઔરંગઝેબના સુમેદાર બનવાની પોતાની મહત્તાકાંદાની અને મોગલ શહેનશાહતના ‘તામેદાર નોકર’ તરીકે સુખમાં જીંદગી પરી કરવાના પોતાના મનોરથની જાહેરાત કરવા માંડી. ઔરંગઝેબના વડા વજીરને પોતાની એ મુરાદથી વાકેફ કર્યો. ઔરંગઝેબ સાથે ખાનગી મુલાકાત માંગી. પણ દશ હજાર માણસોની મધ્યમાં અફઝલખાન જેવા સરદારની કબ્લ કરનાર અને સાહિસ્તખાનને તેના મહેલમાં

પૂરો કરનાર શિવને, ઔરંગઝેબ ખાનગી મુલાકાત કેમ આપે ? શિવની એ ચાલ પણ વ્યર્થ ગઇ.

હવે તો શીવે પોતાનો ફટકારો સાધવા કદ નવો જ, કોઇની કલ્પનામાં પણ ન આવી શકે એવો માર્ગ શોધી કાઢવા રાતની નિદ્રા પરદરવા માંડી. તેણે પ્રથમ પોતાની સાથેનું મરાઠા દળ પાછું મહારાષ્ટ્ર મોકલી દીધું, અને પોતે ત્રણેક સાથીઓ સાથે એકલો રહ્યો. એથી, એક તરફથી ઔરંગઝેબને શાન્તિ થઇ કે હવે માત્ર ચાર મરાઠાઓની જ સંભાળ રાખવી રહી, અને બીજી તરફથી શિવને પણ ચાર માણસોનો છુટકારો મેળવવા પુરતી જ ચિન્તા રહી.

શિવે પોતાને આગ્રાનાં હવાપાણી મોકક નથી આવતાં અને પોતે ખિમાર છે એવો દેખાવ કરવા માંડ્યો. શિવની ખિમારી વધતી ચાલી. શિવે દેવદેવીઓની પૂજા કરાવવા માંડી અને બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ દાન દેવા માંડ્યું. શિવે, ત્રણે પોતાનો અંતકાળ આવી પહોંચ્યો હોય તેમ, મોગલ સરદારોને અને બ્રાહ્મણ-પુરોહિતોને મીઠાઇના ટોપલાના ટોપલા મોકલવા માંડ્યા. શિવને ઉતારેથી હંમેશ, સવાર અને સાંજ, વળીમાં લટકાવેલા મિઠાઇના ટોપલાઓને કાંધે ઉચકા જનારી મજૂર-બેલડીઓની હારની હાર ચાલવા માંડી. પ્રથમ તો દરવાજે બધા ટોપલાઓ ચોકાદારો તપાસતા. ધીમે ધીમે તપાસ મોળી પડી. અને બીજી પાસ શિવની માંદગી વધતી જતી હોવાની વાત વિશેષ ચાલવા માંડી.

૧૯ મી ઓગસ્ટના મધ્યાહ્ને, શિવના એક અનુચરે દરવાજે જઇ પહોંચીને સન્દેશ પહોંચાડ્યો કે શિવ ખુબ જ ખિમાર છે, પથારીવશ છે, માટે તેને મળવા-કરવા કોઇ ન આવે એવો બન્દોબસ્ત રાખજો. શિવની સાથે ચહેરાનું ખુબ જ મળતાપણું ધરાવતો શિવનો ઓરમન બાઇ હીરાજી ફર્જંદ શિવને બહાર શિવની પથારીમાં સૂતો. આખા શરીર ઉપર શાલ લપેટી લીધી, માત્ર એક જમણો હાથ જ બહાર રાખ્યો અને તેના ઉપર

પણ શિવનું સોનાનું કડું પહેરી લીધું. એટલે, આંટાફેરા આવતા મોગલ પહેરગીર હીરાજીને શિવ જ સમજતાં અને તેને બેથુદ્ધ જેવી દશામાં પથારીમાં પડ્યો જોઇ નિશ્ચિંત મને પાછા ફરતા.

શિવે એ અવસરનો લાભ લઇ પહેરગીરોને બરાબર ચાપ દીધી. તે અને સંભાજી, એ જ સાંજે, મિઠાઇના સંખ્યાબંધ ટોપલાઓમાંથી બેમાં બેસી આગ્રાના કિલ્લાની બહાર સલામત નીકળી ગયા. ઔરંગઝેબના બધા મનોરથો ધૂળ મેળવી, ઔરંગઝેબનું અભેદ કારગાર તોડી, શિવ ન્હાસી છૂટ્યો.

પછી તો, છૂટી ગયેલા શિવ-શાર્દૂલના દેહ ઉપર ફરીવાર ફાંસલા નાંખવા પ્રપંચકુશળ ઔરંગઝેબે ખુબ માણસો દોડાવ્યા, ખુબ ફાંફા માર્યા. પણ શિવ તો હિન્દુ સંન્યાસીના વેશે, મથુરા અને બીજા તીર્થધામોની યાત્રા કરતો કરતો, કશી જ આંચ વિના, રાયગઢ પહોંચી ગયો અને એ જ અવધુતના વેશમાં માતા જીમ્બાઇનાં ચરણમાં સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. માતાએ, આખે શરીરે ભસ્મ અને મ્હોં ઉપર લાંબાચોડાં ટીલ્લાંટપકાથી શોભી રહેલા વેરાગીના પોષાકમાં પણ શિવને ઓળખી કાઢ્યો અને તેને બેઠો કરી તેના મસ્તક પર હાથ મૂક્યો.

શિવાજી મહારાજ ઔરંગઝેબને પણ જીકડ લગાવી છૂટી આવ્યા એ સમાચાર પ્રસરતાં સિંહાદ્રિના કાંગરે કાંગરે આનન્દ-ઉત્સવ મંડાઇ રહ્યાં. અદ્ભુત અને ઇશ્વરી કૃપાથી અંકિત એ શિવ-પલાયનના પ્રસંગની સ્મૃતિઓ આજે પણ મરાઠાઓને હૃદયોમાં અનુભવાવે છે.

(૮)

શિવને આગ્રા મોકલ્યા પછી, જયસિંહની બધી ધારણાઓ અને યોગનાઓ વ્યર્થ ગઇ હતી. તેનો વિજયપુર ઉપરનો હલ્લો નિષ્ફળ નીવડતાં, એ હાર બદલ ઔરંગઝેબ તેના ઉપર રોષે

બરાબો હતો. શિવ ઐરંગઝેબના પહેરાયોકી તોડીને પાછો રાયગઢ પહોંચ્યો. એથી તો જયસિંહની ચિન્તાઓ ખુબ વધી ગઈ. તેમાં વળી તેના પુત્ર રામસિંહ ઉપર શિવને ન્હસાડવાનું આજી મુકાયું. એટલે જયસિંહને પોતાની જીવનસંધ્યા ઘેરા સ્વામ રંગોલી છવાતી લાગી. જયસિંહને તેના છેલ્લા દિવસો ખગડતા દેખાયા.

જયસિંહે, જાણે બુદ્ધિ બમડી હોય તેમ, શિવને ફરીવાર પિંજરામાં પૂરવા, રાજપુતને ન શોભે તેવી બાજી રચવા માંડી. તેણે ઐરંગઝેબના વડા વજીર ઝફરખાનને ખાનગી પત્રમાં જણાવ્યું કે : ‘હું મારા પુત્ર અને શિવની પુત્રીનો વિવાહ યોજવાની દરખાસ્ત મૂકી. શિવને ફરીવાર જાળમાં લેવા ધાડું છું. મારી દરખાસ્ત તે જરૂર સ્વીકારશે અને તે મારી ડાવણીમાં પણ આવશે. રસ્તામાં તેને પૂરો કરી નાંખવાની, અને, ન બને તો, ડાવણીમાં કેદ કરવાની મારી યોજના છે. શહેનશાહ મંજૂર કરે તો, શહેનશાહતના હિતને માટે, આપનો આ ગુલામ, ખીજા લોકોની નિન્દા કે સ્તુતિની પરવા કર્યા વિના, આ યોજના પાર ઉતારવા તૈયાર છે.’

પણ, સત્તરમી સદીના રાજપુષ્પોનાં નીતિ-આચારોનો કારમો પણ સાચો ખ્યાલ આપતી જયસિંહ જેવા ધર્મનિષ્ઠ રાજપુત નરે મોગલ શહેનશાહ પ્રત્યે પોતાની અડગ વફાદારી પુરવાર કરવા રચેલી પોતાના દેશ-ધર્મ-અને જાતિબાંધવ શિવનું માથું ઉડાવવાની અતિ લોભામણી આ જાળમાં પણ શિવ ન ફસાયો. હિન્દુત્વના રક્ષણહારનું બિરહ ધરાવતા ક્ષત્રિયકુલના શિરોમણિ સમો જયસિંહ, હિન્દુત્વની રક્ષા અર્થે અને સ્વદેશની મુક્તિ અર્થે ઝૂઝતા શિવને કોઈ એકાદ ઐરંગઝેબની કૃપા જાળવી રાખવા ખાતર, હણી નાંખવાની જાળ પાથરતાં ન અચકાયો : પણ શિવનું જીવનકાર્ય હજી અધૂરું હતું, તેની રક્ષિત્રી ભવાનીનું છત્ર હજી તેની રક્ષા કરી રહ્યું હતું, એટલે શિવ તેના આ હિન્દુ બ્રાતાના હુમલામાંથી પણ સલામત છટકી શક્યો.

પછી તો ઐરંગઝેબે જયસિંહથી કંટાળી તેને પાછો બોલાવ્યો. વૃદ્ધાવસ્થા અને અવિરત પરિશ્રમ, ઐરંગઝેબની અકૃપા અને

કૌટુંબિક ઉપાધિઓથી સાવ સત્વલીન બની ગયેલો જયસિંહ ૧૬૬૭ના મેની આખરમાં ધર તરફ પાછો ફર્યો અને અસભ્ય માનસિક વેદનાથી પીડાતો, રસ્તામાં જ, બર્હાનપુર પાસે, રજી જીલાઇને દિવસે મરણ પામ્યો.

જયસિંહના આમ અંતરિયાળ મૃત્યુ પછી તેની જગ્યા સ્વચ્છંદી મુઆઝમ અને મિત્ર જેવા જસવંતસિંહે સંભાળી એટલે શિવ એકદમ નિશ્ચિંત બની ગયો. તેનો સામનો કરે કે તેના હુમલાઓ સામે ટક્કર ઝીલી શકે એવું કોઇ મોઝલ પક્ષે રહ્યું નહિ. ૧૬૬૭ ની આખરમાં ઔરંગઝેમે સરદાર દિલિરખાનને શાહગઢા મુઆઝમને સાથ આપવા મોકલ્યો.

(૯)

દિલિરખાનને શહેનશાહ ઔરંગઝેમ સામે ઝૂઝતા શિવ અને મરાઠાઓ સામે ખૂબ તિરસ્કાર હતો. તે મરાઠાઓને જેર કરવા નલસતો હતો, પણ મુઆઝમ અને દિલિરખાન વચ્ચે દોસ્તી ન હોવાથી—મુઆઝમ દિલિરખાનને પોતા ઉપર મૂકાયેલો ઔરંગઝેમનો બાતમીદાર માનતો હોવાથી, દિલિરખાનનાં આતશ અને યુદ્ધક્રશળતા નિર્રર્થક નીવડ્યાં.

આ બધી વસ્તુસ્થિતિ લક્ષમાં રાખી, શિવે પ્રથમ પોતાનું રાજતંત્ર સુવ્યવસ્થિત કર્યું, જૂના કિલ્લાઓ સમરાવ્યા અને વિજાપુર અને જંજીરાના મુલકમાંથી જેટલો પડાવી શકાય તેટલો મુલક પોતાનામાં હિમેરી દીધો. અને પછી પોતાનું લસ્કર જેટલું વધારી શકાય તેટલું વધારી, યુદ્ધસામગ્રી જેટલી વધારે ભેગી કરી શકાય તેટલી ભેગી કરી, શિવે ૧૬૬૯ના ડિસેમ્બર માસની ૧૧મી તારીખે મોઝલો સામે લડાઇનું ફરીવાર રણશીગું વગાડ્યું. શિવનાં કટકેએ મોઝલ મુલકમાં લૂંટફાટ માંડી, પુરન્દરની સંધિથી મોઝલોનાં માંડી આપેલા કિલ્લાઓ એક પછી એક પાછા જીતવા માંડ્યા. પ્રતિદિન મોઝલોના નવા નવા કિલ્લા અને ગામો શિવના હાથમાં

ગયના આઘાતજનક વર્તમાન ઔરંગઝેબને પહોંચવા માંડ્યા. શિવની વિનય પરંપરાએ ઔરંગઝેબને ગભરાવી મૂક્યો.

શિવે કોંડાણાનો કિલ્લો લીધો, પણ એ ચડાઈમાં તેનો ખાલ સાથી-બદાદૂર તાનાજી માલસુરે ખપી ગયો. શિવે એ જીવન-સાથીની રમૂતિ સદા લીલી રાખવા કોંડાણાનું નામ બદલી સિંહ-ગઢ રાખ્યું. પછી શિવે પુરન્દરના મુસ્લીમ કિલ્લેદારને કેદ પકડી તે કિલ્લો પણ પાછો પડાવ્યો. પારનીર, જુનાર, માહુલી વગેરે બીજા સંખ્યાબંધ કિલ્લાઓ પણ શિવના હાથમાં આવ્યા. આમ, શિવ જોશભર્યો વિજયદ્રુય કર્યે જતો હતો ત્યાં મોગલ છાવણીમાં મુઆ-ઝમ અને દિલ્લિર વચ્ચે ઉઘાડી લડાઈ મંડાઈ. મોગલોના આ આંતરિક કલહે તેમની સ્થિતિ બહુ જ કંટાળુ બનાવી દીધી : અને શિવે તે આ સોનેરી તકનો ખરોખર ઉપયોગ કરવા માંડ્યો.

૧૬૭૦ના ઓકટોબરની ૩જી તારીખે શિવે બીજી વખત સુરતને લૂંટી મોગલોને ખૂબ જ અકળાવી મૂક્યા. સુરતને નિચોવી પાછા ફરતા શિવનો માર્ગ રોકવા મોગલો પાની મુકામે જમા થયા લડાઈ જમી. શિવે મોગલોને જળખર દાર દીધી અને આગળ ચાલ્યો. શિવે ખાનદેશ અને વરાડમાં મારો ચલાવ્યો. શિવે એ પ્રદેશનાં ગામેગામમાં ચોથ ઉઘરાવી અને ચાર હજાર બેલ ઉપર, આશરે કરોડ રૂપિયાનું સોનુંરૂપું લાદી પાછી વતનધામની વાટ લીધી.

આમ, ૧૬૭૪ની આખર સુધી શિવે ચોમેર હુમલાઓ અને ચડાઈઓ કરી, દક્ષિણમાં તે મોગલ સત્તાને સાવ નામની જ બનાવી દીધી અને બીજાં બધાં મુસલમાન રાજ્યોને એકદમ નબળાં કરી નાંખ્યાં.

છત્રપતિ શિવરાજ

(૧)

શિવના 'સ્વરાજ્ય'ના સીમાડા હવે તો ઠેઠ કર્ણાટક અને કાનડા સુધી પ્રસરવા લાગ્યા. તેના નામનો પ્રભાવ ઉત્તર હિન્દમાં પણ પડવા લાગ્યો. શિવની હિન્દુ 'મહારાજ્ય' સ્થાપનાની મહેચ્છા ફળતી લાગી. શિવે કહેલા 'મહારાજ્ય'ના પાયા સુદૃઢ નખાઈ ગયા. શિવે ઘણો મુલક જીત્યો અને અઢળક દ્રવ્ય એકઠું કર્યું. મોગલ શહેનશાહતના સૈન્યની સાથે પણ સરળતાથી તલવારો બટકાવી શકે એવું તેણે લશ્કર જમાવ્યું અને ભગતો ઝડો ફરકાવતી યુદ્ધનોકાઓનું પ્રખળ નૌકાસૈન્ય પણ તેણે તૈયાર કર્યું. છતાં, ઔરંગઝેબ તેને પોતાની રૈયત ગણવાની-પોતાનો નાનો જગીરદાર માનવાની ધૃષ્ટતા કરતો, અને વિઘ્નપુરના આદિલ-શાહ તેને બહુ તો પોતાના ખંડીયા જગીરદારનો બળવાખોર પુત્ર ગણવાનું માન આપતા.

શિવને એ બહુ સાલનું. મુલક, સામથ્ય અને સત્તાની દૃષ્ટિએ મોગલનો સમોવડીઓ હતો. દક્ષિણમાં તો તેનું સ્થાન મહારાજનું-છત્રપતિનું હતું. એટલે, શિવને હવે પોતાના છત્રપતિપદની ઘોષણા કરવાની તાલાવેલી લાગી. શિવે પોતાનો 'છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ' તરીકે રાજ્યાભિષેક કરવાનું મુદ્દત જોવડાવ્યું, મંત્રીઓની સલાહ લીધી, માતા જીજ્ઞાષાની આશિષ યાચી.

મંત્રીઓની સાથે મંત્રણા કર્યા પછી અને માતાના શુભા-
શીર્વાદ સંપાદન કર્યા પછી, શિવે, 'હિન્દવી સ્વરાજ્ય'ના સ્થાપકને
શોભે એવો અભિષેક-ઉત્સવ ઉજવવા તૈયારીઓ માંડી. તેણે
ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાંથી ગંગા ભટ્ટ જેવા વેદવાચસ્પતિઓ અને
પ્રખર પંડિતો તેડાવ્યા : જયપુર અને ઉદેપુર પોતાના ખાસ
પુરોહિતો મોકલી 'હિન્દુ છત્રપતિ'ના અભિષેકની બધી ક્રિયાઓ
પ્રક્રિયાઓનું જ્ઞાન મેળવ્યું.

૧૬૭૪ ના પ્રારંભમાં ઉત્સવ મંડાયો. સમસ્ત ભારતવર્ષમાંથી
૧૧૦૦૦ જેટલા બ્રહ્મદેવોએ સકુટુમ્બ આવી વેદોની ઋચાઓની
અને શાસ્ત્રોના સૂક્તોની ગગન-ગજવતી ઘોષણાઓથી રાયગઢના
કિલ્લાને ચાર માસ સુધી ડોલાવી મૂક્યો. ઉત્સવમાં નિમંત્રાયેલા
લાખ માણસોએ, શિવના ભોજનગૃહે, મહિનાઓ સુધી મોદક
અને બીજાં ભાત ભાતનાં મિષ્ટાન્ન પેટ ભરીને આરોગ્યાં.

શિવનો રાજ્યાભિષેક થતાં પહેલાં, પ્રથમ શિવને રામ-
ચંદ્રજીના સૂર્યવંશમાં અવતરેલા અને ઉદયપુરના મહા-
રાણાઓના સીધી લીટીના વારસ તરીકે-વિશુદ્ધ સૂર્યવંશી
ક્ષત્રિય તરીકે-ક્ષત્રિયની શાસ્ત્રક્રિયાઓ કરાવવામાં આવી. એ કાર્ય,
એ કાળના પંડિતોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ એવા વારાણસીના વિશ્વેશ્વર ભટ્ટની
પાસે કરાવાયું. ત્યારબાદ વિધિસર રાજ્યાભિષેકનો આરંભ થયો.

શિવે પ્રથમ તેના ગુરૂદેવ રામદાસ સ્વામી અને માતા જીન્ન-
બાઈને અનેકાનેક પ્રણિપાત કર્યા, અને પછી દિવસો સુધી, બ્રહ્મ-
દેવોની સમક્ષ, પૂજાપાઠ કર્યા. પૂજાપાઠ પૂરા થયા પછી શિવે,
પ્રતાપમઠ જઈ માતા ભવાનીના પાદાભ્યુજનમાં મસ્તક પાથર્યું અને
૩૧. ૫,૬૭,૦૦૦ના ખર્ચે સવા મણ સુવર્ણનું છત્ર માતાની મૂર્તિ
ઉપર ધર્યું.

પ્રતાપમઠથી પાછા આવી શિવે. કર્ણદેવની ઉદારતાપૂર્વક બ્રહ્મ-
દેવોને દાન દેવા માંગ્યાં. તેણે સોનામાં અને બીજા સાત ધાતુ-
ઓમાં પોતાનો તોલ કરાવ્યો અને એ ધાતુઓ અને બીજા દશ

લાખ રૂપિયા આલણોને વહેંચી દીધા. આખરે અભિષેક-ઉત્સવની પૂર્ણાદિતિનો દિવસ આવી પહોંચ્યો.

૧૬૭૪ની ૫મી જુનના દિવસે શિવાજી મહારાજના અભિષેકની છેલ્લી ક્રિયાઓ થઇ અને તેમણે છત્રપતિ તરીકે રાયમઢના રાજભુવનમાં પ્રથમ કચેરી ભરી.

(૨)

શિવાજી મહારાજના રાજ્યાભિષેકને પાંચમી જુનનો છેલ્લો દિવસ ખુબ ધામધુમથી ઉજવાયો. શિવાજી મહારાજના ઇતિહાસકારોએ એ દિવસના સમારંભનું જે વર્ણન કર્યું છે તે જોતાં એમ જ લાગે છે કે એવો દેહાવો ખાબ થોડા જ હિન્દુ છત્રપતિએ લીધો હશે.

તે ધન્ય દિવસે ખાડુ જ વહેલા ઉઠી, સૂર્યોદય થતાં પહેલાં શિવાજી મહારાજે, પવિત્ર ગંગાજળથી સ્નાન કર્યું, અને સ્નાન કરાવનાર આલણોને અર્ધા લાખ નિષ્કાનું દાન દીધું. તે આખો દિવસ શિવાજીએ ઉપવાસની તપશ્ચર્યા કરી. પ્રાતઃકાળના સ્નાનવિધિની પૂર્ણાદિતિ પછી, ચડતે બપોરે છત્ર-ધારણનો વિધિ ઉજવાયો. મહામૂલ્યવાન જરી કામથી ઝળાંઝળાં થઇ રહેલો લાલ રંગનો રેશમી ઝબ્બો પહેરેલા, સપ્તરંગી જ્યોતિ પ્રસારી રહેલા હીરાઓથી જડેલો કનકનો રાજમુગટ ધરતા, કંદમાં મૈક્રિકમળાઓ અને સુવર્ણ આભૂષણોથી શોભતા શિવાજી મહારાજે, જમણા ખંભા ઉપર તીરકામઠું અને કમરે ભવાની તલવાર સમેત, નિયત સમયે અભિષેક માટે નિમંત્રિત કચેરી-ખંડમાં પ્રવેશ કર્યો અને બત્રીસ મણુ સોનાના કનકસિંહાસન ઉપર ગાજને વાજતે વિરાજી પ્રથમ ભવાની તલવાર અને ધનુષ્યબાણ વગેરે વિજયનાં આયુધોની પૂજા કરી.

એ શાન્તપૂર્ણ થઇ રહ્યા પછી, ઉપર ગુલાબી મખમલથી છવાયેલ અને નીચે વ્યાઘ્રચર્મથી આચ્છાદિત ઝંવા એ છત્રપતિના

સિંહાસન ઉપર, શિવાજીની ડાબી બાજુએ મહારાણી સોયરાબાઇએ પતિની સહધર્મચારિણી તરીકે આસન લીધું; અને જમણા હાથ ઉપર જરા આગળ પાટવી કુમાર સંભાજી બેઠા. બન્ને બાજુએ અષ્ટ પ્રધાનો ચાર ચારની હારમાં બે હાથ જોડીને ઉભા રહ્યા. તેમની પાછળ શિવાજીના સરદારો, શ્રીમંતો, સેનિકો વગેરે ગોઠવાયા.

શિવાજી ઉપર સંમિલિત જનોએ રતનજડિત સુવર્ણનાં કમલ-પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી, સોળ બ્રાહ્મણ યુવતીઓએ શિવાજીની આરતી ઉતારી : બ્રાહ્મણોએ અભિષેકના મંત્રો બોલ્યા : અને આખો ખંડ શિવરાજ મહારાજની જયથી ગાજી રહ્યો. એજ સમયે, શિવાજી મહારાજના દરેકે દરેક કિલ્લામાંથી તોપોના બડાકા થયા.

પંચી બ્રાહ્મણવરોએ સિંહાસનનાં પગથીયાં ચડીને શિવાજી સમક્ષ શુભાશિષો ઉચ્ચારી. શિવાજીએ તેમનું હૃદય સંતુષ્ટ થાય તેટલાં ફરીવાર દાન દીધાં. પંચી પ્રધાનમંડળી શિવાજીના ચરણ પાસે આવી ઉભી રહી. તેમને શિવાજીએ દ્રવ્ય, અશ્વો, હસ્તિઓ, રત્નો અને શસ્ત્રોની બક્ષીસ આપી. તેમને તેમના અધિકાર અને હોદ્દાને શોભતી સંસ્કૃત પદ્ધતિઓ અપાઇ. તે દિવસથી શિવાજી મહારાજના પ્રધાનો અને અધિકારીઓનાં નામ સંસ્કૃતમાં યોગ્યતા-દારસી ભાષાને નિજાંજલિ અપાઇ. અભિષેક-સમારંભ પૂરો થયો.

શિવાજી મહારાજ સિંહાસન ઉપરથી નીચે ઉતર્યા. તેમના અનેક યુદ્ધોના સંગાથી અશ્વ ઉપર સવારી કરી અને મહેલમાં પધાર્યા. ત્યાંથી ગજરાજ ઉપર સોનાની અંબાડીમાં વિરાજી સર-ધસ રૂપે, રાજનગરના રાજમાર્ગો ઉપર પર્યટન કર્યું. શિવાજી મહારાજની સવારીની આગળ, સોનારૂપાથી મઢેલા બે માતંગો ઉપર જરી પતાકા અને ભગવો ઝંડો-એ બે રાજ્યપતાકાઓ શોભતી. શિવાજી મહારાજને સ્વાગત આપવા શણુમારાયેલા ગૃહોની અટારીઓએ ચડી, પ્રજાવર્ગની કુમારિકાઓએ અને યુવતીઓએ શિવાજી મહારાજ ઉપર પુષ્પ, અક્ષત અને કુંમકુંમની આખે રસ્તે વૃષ્ટિ વરસાવી. એ બધું માન અને સત્કાર રિમત-

પૂર્વક ઝીલતા શિવાજી પાછા સ્વગૃહે આગ્યા. રાજ્યાભિષેકનો મહોત્સવ પૂરો થયો.

શિવાજી મહારાજના ઇતિહાસકારો કહે છે કે આ મહોત્સવમાં શિવાજીને એક કરોડ અને બેતાળીશ લાખ હોન (એટલે લગભગ સાત કરોડ રૂપિયા)નું ખર્ચ થયું. હિન્દના ચક્રવર્તી શહે-નશાહ હોવાનો દાવો કરતો સમ્રાટ ઔરંગઝેબ હયાત છતાં, શિવાજી મહારાજે જીવપતિષદ આવી ધામધુમપૂર્વક ધારણ કર્યું. એથી મોગલોના દિલમાં દ્રોષની અને રોષની હોળી સળગી. તેઓ સૌ પોતાના બધા હલાજ ધૂળ મળતા અને શિવાજીનો ઉત્તરોત્તર ઉત્પ્ત થતો જોઈ, લાઇલાજ દશામાં નખ વતી પૃથ્વી કાતરવા માંડ્યા. અને ત્યાં તો, શિવાજી મહારાજને ફરીવાર ચડાઈ અર્થે કેસરીયા વાઘા સજતા જોઈ તેમની વ્યથતાનો પાર રહ્યો નહિ.

(૨)

મહોત્સવ પૂરો થયો અને શિવાજી મહારાજે જગત પાસે પોતાનો જીવપતિ તરીકે સ્વીકાર કરાવ્યો, ત્યાર પછી આઠમે જ દિવસે માતા જીજ્ઞાષાએ, પુત્રને 'હિન્દવી સ્વરાજ્ય'ની સ્થાપના કરતો અને હિન્દુ જીવપતિનું નિર્ણય ધારતો એંશી વર્ષનાં વૃદ્ધ નયનોએ નિરખતાં નિરખતાં અને સંપૂર્ણ આત્મ-સંતોષ અનુભવતાં અનુભવતાં સ્વર્ગનો કેડો લીધો. પોતાના પતિ શાહજીની અવગણના પામેલાં અને પુત્ર-પ્રેમ ઉપર જ આવરદા ટકાવી રહેલાં જીજ્ઞાષાએ પુત્રને ગૌઆદ્યજી-પ્રતિપાળ મહારાજ બનતો જોઈ અને માનવ-મહતાના ઉંચામાં ઉંચા શિખર ઉપર શોભતો જોઈ, છેલ્લી વાર આંખો મીચતી વખતે પરમ સુખ અનુભવ્યું. પંદર શતાબ્દિ પહેલાં આંધ્ર નૃપતિ શ્રી. સત્કરણીની માતા ગૌતમીની માફક, જીજ્ઞાષાને પણ પોતાના પ્રતાપી પુત્રને રાજ્યાભિષેકનું તિલક કરવા અને જીવનની કૃતકૃત્યતા અનુભવવા જ કિરતારે આટલું આધુન્ય બદ્યું-રાજ્યાભિષેકનો મહોત્સવ પૂરો થતાં રુધી જીવનદોરી લંબાવી. જીજ્ઞાષા, એ

કૃપા બદલ, પરમાત્માનાં યશોગાન માતાં ૧૮મી જુનને દિવસે અમર ધામમાં ચાલી નીકળ્યાં. ધન્ય હો એ વીર માતા જીમ-બાઇને ! ધન્ય હો એ વીર પુત્ર શિવાજીને !

(૪)

રોજ્યાભિષેક પછીની વિજયા દશમીએ વિજયદાયી શસ્ત્રોની પૂજા કરીને શિવાજી મહારાજ ફરીવાર સ્વરાજ્ય-વિસ્તાર અર્થે નીકળી પડ્યા. તેમણે પ્રથમ દક્ષિણમાં સુબાગીરી કરતા મોમલ સરદાર બહાદુરખાન ઉપર હુમલો કર્યો અને તેની પાસેથી એક કરોડ રૂપિયા અને ૨૦૦ અશ્વો પડાવી લીધા. પછી ફરીવાર શિવાજી મહારાજે વિજયપુરના મુલક ઉપર હલ્લાઓ શરૂ કર્યા, અને કોંડનો કિલ્લો સર કરી ગોદાવરીના મુખ સુધીનો કાનડાનો મુલક જીતી લીધો.

આ વિજયો પછી, શિવાજી મહારાજે કર્ણાટકની કનક-ભૂમિ તરફ નજર દોડાવી. તેમણે ૪૦,૦૦૦ અશ્વદળ અને ૪૦,૦૦૦ પાયદળ સહિત, ૧૬૭૭નાં જન્યુઆરીમાં રામગઢથી મુકામ ઉપાડ્યો અને કર્ણાટકની સફર આરંભી. માર્ગમાં, ગોવલકોંડાના નવાખ અબ્દુલહસન કુતુબશાહ-જેમણે શિવાજી મહારાજને વાર્ષિક એક લાખ હોનની ખંડણી આપવાનું કબૂલ કરી તેમના ખંડીઆ રાજનું પદ સ્વીકાર્યું હતું—તેની હૈદરાબાદમાં મિજબાની માણી. કુતુબશાહે શિવાજી મહારાજનું, તેમના પદને શોભે એવું ભવ્ય સ્વાગત કર્યું. શિવાજી મહારાજે જીતપતિને જોષ્ટએ એવા વૈભવથી, પગમાં સોનાના તોડા અને શિર ઉપર સોનેરી સાકાઓ પહેરેલા મરાઠી સરદારો સાથે, હૈદરાબાદમાં પ્રવેશ કર્યો. શિવાજી મહારાજને દાદ-મહાલમાં ઉતારા અપાયા. કુતુબશાહે શિવાજી મહારાજની મુલાકાત લીધી. શિવાજી મહારાજને મળતાં, અફઝલ અને સાહિસ્તની દશા યાદ કરીને કુતુબશાહ પારાવાર કમ્પ્યો. પણ થોડીવાર શિવાજી મહારાજની સાથે મીઠો વાર્તાલાપ થતાં, તેની બધી બીતિ ચાલી ગઈ. કુતુબશાહે શિવાજી મહારાજને તેમની

કર્ણાટકની ચડાઇમાં જોષ્ટતી બધી સહાય આપવાનો કોલ દીધો, અને મહારાજની સાથે પોતાના સરદાર મીરજી મહમ્મદ અમીનને ૫૦૦૦ સૈનિકો આપીને મોકલ્યો. ઉપરાંત માસિક સાડાચાર લાખ રૂપિયા આપવાની કબૂલત આપી.

આમ, સાધ્ય સિદ્ધ કરી, શિવાજી મહારાજ હૈદરાબાદથી નીકળ્યા. ભવનાશી અને કૃષ્ણા સરિતાના સંગમસ્થાન ઉપર આવેલા ‘નિવૃત્ત સંગમ’ અને ‘ચક્રતીર્થ’ નામનાં, હિન્દુઓ માટે અતિ પવિત્ર ગણાતાં તીર્થોએ પહોંચી, મહારાજે સ્નાન કર્યું અને બીજી ધર્મક્રિયાઓ ઉજવી. પોતાના સ્મારક તરીકે એક ઘાટ, એક આશ્રમ અને ધર્મશાળા બંધાવ્યાં.

પછી શિવાજી મહારાજે કર્ણાટકના મેદાનો તરફ વેગભરી દ્રવ્ય માંડી અને મે માસના પહેલા સપ્તાહમાં, મદ્રાસથી સાત માહલ ઉપર આવેલા પેદાપોલ્લમ ગામે પહોંચ્યા. અહીં મુકામ નાંખી, મહારાજે, કર્ણાટકના નાના મોટા તમામ જગીરદારો અને રાજાઓને પોતાના ખંડીઆ બનાવ્યા. જીંજનો અન્નય ગણાતો કિલ્લો પણ જીતી લીધો. ચૌદ માસ સુધી સતત ઘેરો રાખીને વેલોરનો અભેદ કિલ્લો પણ ભેધો.

પછી શિવાજી મહારાજે તાંજોરથી દશ માહલ ઉપર કોલેરન નદીને કાંઠે નિરમાલાવાદી ગામે મુકામ નાંખ્યો. અહીં મદુરાના રાજા પાસેથી છ લાખ દોનની ખંડણી લીધી. અહીં, શાહજી રાજાની તાંજોરની જગીર સંભાળતા શિવાજી મહારાજના ઓર-માયા બાઇ વ્યંકાજીએ મહારાજની મુલાકાત લીધી. બન્ને બંધુઓ આઠ દિવસ સાથે રહ્યા. દરમિયાન, મહારાજ શાહજીની જગીરમાંથી ‘બાઇએ બાગ’ લેશે એવો વ્યંકાજીને સંશય પડ્યો અને તે એક રાતે ન્હાસી ગયો. મહારાજને એથી રોષ ચડ્યો. પણ તો યે તેમણે તાંજોર ઉપર હુલ્લો ન કરતાં, કોલેરન નદીની ઉત્તરનો આખો કર્ણાટક જીતી લીધો—જેમાં વ્યંકાજીની બે જગીરો પણ આવી ગઇ. શિવાજી મહારાજે એ તરફના રહાસદ્વા કિલ્લાઓ પણ જીતી લીધા.

પાછા વળતાં પહેલાં આર્કોટ તાલુકો પણ મહારાજે આખો 'સ્વરાજ્ય'માં ઉમેરી લીધો : અને પછી ૧૬૭૭ના નવેમ્બર માસમાં મહારાજ પાટનગર તરફ પાછા ફર્યા. કથુર્પાટકની સફળ ચડાઈથી શિવાજી મહારાજના ભંડારમાં વાર્ષિક એક કરોડ રૂપિયા આવના થયા અને તેમના 'સ્વરાજ્ય'માં સો નવા કિલ્લાઓ ઉમેરાયા.

(૫)

ઠેઠ મદ્રાસ સુધી પોતાનો વિજયવાવટો ફરકાવી પાછા ફરતા શિવાજી મહારાજે માધસોરના પ્રદેશમાં વિજય સાધ્યા—માધસોર રાજ્યના પૂર્વના અને મધ્યના ભાગો જીતી લીધા. અને એમ, જીવનસગાથિની ભવાની તલવારના પ્રતાપે, મસ્તક ઉપર વિજયનો ઝળહળતો કનક—મુગટ પહેરી, મહારાજ ૧૬૭૮ના માર્ચ મહિનામાં પાટનગર પહોંચ્યા.

પણ પાટનગર પહોંચ્યા પછી પણ મહારાજનું 'સ્વરાજ્ય—વિસ્તાર'નું વિજયકાર્ય તો ચાલુ જ રહ્યું. માધસોરનો નવો જીતેલો મુલક અને પોતાનું જૂનું રાજ્ય સળંગ બની જાય એટલા માટે, એ બન્ને પ્રદેશોની વચ્ચે પથરાયેલો તુંગભદ્રાના તીરનો મુલક જીતવા મહારાજે નિરાધાર કર્યો. એ મુલકના માલિક હુસેનખાન અને ઠાસમખાન નામના બે અફઘાન બંધવા સામે મહારાજે શસ્ત્ર સજ્યાં. મહારાજનો નિરાધાર સિદ્ધ થયો. એ મુલક પણ મહારાજના મહારાજ્યનો એક પ્રાન્ત બની ગયો.

મહારાજની આ બધી વિજયપરમ્પરા જોઈ અને દિવસે દિવસે પોતાનું રાજ્ય નિર્બળ બનતું જોઈ, વિજયપુરના બાળ આદિલશાહના વાલી સીદી મસાઉદે મહારાજ સાથે મુલેહના સંદેશાઓ ચલાવવા માંડ્યા, ઉધાડી રીતે મહારાજનું આધિપત્ય સ્વીકારીને તેમની પાસે શાન્તિની યાચના કરી. કુશળ રાજપુરુષ શિવાજી મહારાજે તો એ અવસરનો બરાબર લાભ ઉઠાવી લીધો.

સીદી મસાઉદને હીમ્મત દીધી અને બીડ વખતે પરસ્પર સહાય કરવાનો કરાર કર્યો.

વિઝપુર, આમ, 'મરાઠા બળવાખોર'ને નમતું જોઇ, મોગલ સરદાર દિલિરખાન-જે પાછો ફરીવાર દક્ષિણના મોગલ સૈન્યના સેનાધિપતિ તરીકે આવી ગયો હતો-તે રોષે ભરાયો. તેણે વિઝપુરને ઉખેડી નાખવા વિઝપુર ઉપર કૂચ માંડી. ત્યાં વળી શિવાજી મહારાજના યુવરાજ સંભાજી-જેને કોઇ બ્રાહ્મણ નારીની આખર ઉપર હુમલો કરવાના ગુન્હા બદલ મહારાજે પંડાલાના કિલ્લામાં કેદ આપી હતી-તે ન્હારી જઇ દિલિરખાનને મળ્યો. એથી દિલિરખાનના પગમાં નવું જોર આવ્યું. જોશભર્યા દિલિરખાને વિઝપુર ઉપર હલ્લો કરવાની તૈયારી અર્થે બહાદુરગઢથી ૫૦ માણસ ઉપર અકલજ પાસે મુકામ નાખ્યો.

મસાઉદ મહારાજની પાસે સૈન્ય-સહાય માગી. મહારાજે સાત હજાર ઘોડેસ્વારો મોકલ્યા. પણ મસાઉદ તેમનામાં વિશ્વાસ ન મૂકી શક્યો. તેને લાગ્યું કે તેઓ અંદર પેસી જઇ તેને પરાજય આપી, કિલ્લો હાથ કરી લેશે. મસાઉદે દિલિરખાનને મનાવી લેવા સન્દેશાઓ શરૂ કર્યા. પછી તો શેતરંજની રમત ક્યાંય સુધી ચાલી. દિલિરખાન વિઝપુરનો કબજો લેવા કંઈ કંઈ ચાતો ચાલતો : અને શિવાજી મહારાજ એ આદિલશાહી મુલકના સ્વામી બનવાનું પોતાનું જીનું સ્વપ્નું સિદ્ધ કરવા પાસાઓ ખેલવામાં કાંઈ બાકી રાખતા નહિ. પણ વિધિનાં નિર્માણ જૂઠાં હતાં. ન દિલિરશાહ વિઝપુરને મોગલાઈમાં મેળવી શક્યો : ન શિવાજી મહારાજ પોતાનું એ સ્વપ્નું સિદ્ધ કરી શક્યા. અંદર અંદરની ખટપટોથી સાવ નિર્મળ બની ગયેલું વિઝપુર છેવટ સુધી, એક સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે જીવી રહ્યું.

વિઝપુર ઉપર અસફળ હુમલાઓ કર્યા પછી દિલિરખાન શિવાજી મહારાજના લક્ષને અને લશ્કરને રોડી લેવા તેમના મુલક ઉપર હુમલો કરવા વળ્યો. દરમ્યાન સંભાજી તેના હિતેચ્છુઓના

દયાળુથી તેમજ પોતે શત્રુપક્ષે જઈ પોતાના મહાન પિતાને અતિશય દુઃખી કરવાના આચરેલા પાતકનું બાન થવાથી, ૧૬૭૮ના નવેમ્બર માસની ૨૦ તારીખની રાત્રિએ તેની સ્ત્રી યસુબાઈ અને ખીજા દસ દેહરક્ષકોની સંગાથે, દિલ્લિરખાનની છાવણીમાંથી નહાસી છૂટયો અને વહેલોવહેલો પિતાની ક્ષમા યાચવા તેમના ચરણોમાં હાજર થયો.

પછી તેા શિવાજી મહારાજે, પહેલાં કરતાં વિશેષ જોરથી મોગલ મુલક ઉપર 'ભવાની' ફેરવવા માંડી. તેમણે છેલ્લો હલ્લો પશ્ચિમ ખાનદેશ ઉપર કર્યો; ધરમગામ, બાલધાટ વગેરે સમૃદ્ધ વેપારનાં મથકોમાં ચોથ ઉધરાવી મહારાજ જલના પહોંચ્યા. ઔરંગઝાબાદની પૂર્વે ચાળીશ માઇલ ઉપર આવેલા આ ગામમાં શિવાજી મહારાજનાં સૈન્યોએ, શિવાજી મહારાજની ગેરહાજરીનાં લૂંટ ચલાવી. ગામ-લોકો ત્રાસી ઉઠ્યા. તેઓ જાણતા હતા કે શિવાજી મહારાજ ધર્મસ્થાનોને, મસ્જિદોને અને મંદિરોને, સતોને અને સૈયદોને સદા સુરક્ષિત રાખે છે. એવા સ્થાનકોને સ્પર્શ સરખો પણ ન કરવાની શિવાજી મહારાજની તેમના સૈન્યોને કાયમની આજ્ઞા છે : એટલે જલનાના ગામલોકોએ, પોતાના રક્ષણ અર્થે, સૈયદ જનમહમ્મદ નામના એક સંતના આશ્રમમાં આશ્રય શોધ્યો. લોકોએ તેમનું દ્રવ્ય અને ઝવેરાત એ સંતના આશ્રમમાં આણ્યું. મહારાજના સૈનિકો, ગામમાં જોઇતું દ્રવ્ય ન મળવાથી એ સંતના આશ્રમ તરફ વળ્યા. તેમણે મહારાજની આજ્ઞાનો લોપ કર્યો. સંત સૈયદ આડો ફર્યો. સિપાઇઓને પાછા વાળવા વિનતિ ગુજરી. પણ તે ન માન્યા. તેમણે લૂંટ ચલાવી. ખુદાના એ બંદાએ લૂંટ ચલાવનારાઓ ઉપર અને તેમના સ્વામી ઉપર ત્રાપ વરસાવ્યા. લોકશ્રદ્ધા ભાંગે છે કે તે દિવસથી મહારાજનો પ્રગતિ-સૂર્ય થંભી ગયો. લોકહૃદય હચ્ચારે છે કે સંતના ત્રાપ ફળ્યા. શિવાજીની ભવાની રીસાઇ બેઠી. અને ઇતિહાસ પણ એ લોકવાર્તાને સમર્થન આપે છે.

જલના પછી મહારાજની ચડાઇએ બંધ પડી. મહારાજ

ગૃહકલહમાં પટકાયા. અને પછી તો થોડા જ સમયમાં કિરતારે તેમને આ અવની ઉપરથી પણ ઉચકી લીધા.

(૬)

શિવાજી મહારાજે આયુષ્યના વનમાં પ્રવેશ કર્યો. એ પ્રવેશની સાથે જ મહારાજના જીવન-આકાશમાં સધ્યાના રંગો દેખાવા લાગ્યા. જીવનનો સૂર્ય આશમી જવાની-અને મૃત્યુની રાત્રિ પડવાની-ધડી નજીક આવી પહોંચી હોવાના બહુકારા મહારાજના કાનમાં વાગવા માંડ્યા.

શિવાજી મહારાજે, પોતાની અર્ધી સદી અને બે વર્ષની આવરદાનો કેવો વ્યય કર્યો છે તે વિચારવા માંડ્યું, સિંહાદ્રિના ડુંગરાઓમાં થોડા ઉપર એકલા અટુલા બટકતા બટકતા રચેલાં સ્વપ્નોમાંથી કેટલાં સિદ્ધ થયાં છે તે તપાસવા માંડ્યું, માવળ સૈનિકો સાથે પશ્ચિમ ધાટના કિલ્લાઓ અને જંગલોમાં સ્વદેશ-બાંધવોની કર્ણ દશા જોતાં જોતાં તેમને 'હિન્દવી સ્વરાજ્ય'ના પ્રભાવન બનાવવાની બાંધેલી મહેચ્છા કેટલી પાર પડી છે તે જોવા માંડ્યું.

શિવાજી મહારાજની ચક્ષુઓ સમીપ એક બાળુ જુવાનીની સ્વપ્નસૃષ્ટિ ખડી થઇ અને બીજી બાળુ પોતાની સિદ્ધિઓ દેખાવા લાગી. મહારાજને મનમાં થયું કે : 'ઓહો ! હજી તો મારું જીવનકાર્ય અધૂરું છે. હજી તો માત્ર આરંભ થયો છે. અને ત્યાં તો મારે આ કર્મજૂમિ છોડી જવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. મારી પાછળ મારું જીવનકર્તવ્ય, જ્યાંથી અધૂરું રહ્યું ત્યાંથી કોઇ ઉપાડી લેશે કે નહિ ? અને 'હિન્દવી સ્વરાજ્ય'નું મારું સ્વપ્ન, મારી મન:-કામના, કોઇ સિદ્ધ કરશે કે નહિ ? '

મહારાજે ઉદ્વિગ્ન ચિ ચોતરફતે નજર ફેલાવવા માંડી. તેમણે તેમના પાટવી કુમાર ઉપર દૃષ્ટિને થોભાવી; સરદારો અને સામન્ટો ઉપર નજર નાખી; કારભારીઓ અને અમાત્યોને અવલોકી જોયા:

અને જાણે મનમંડળમાંથી આ પૃથ્વીના જવડો કોઈ ગ્રહ નીચે પડતો હોય એવો જળ્મર અને વજનદાર નિઃશ્વાસ મહારાજના મુખમાંથી નીકળી પડ્યો. મહારાજની આંખોમાં નિરાશા-હતાશાનો અંધકાર વ્યાપી રહ્યો : જીવનભરમાં કદિ નહોતો જોયો જાણ્યો એવો વિકટ પ્રશ્ન મહારાજની સામે વિકરાળ આંખો ફાટી રહ્યો : ‘મારી પાછળ આ ભમવા ઝંડાનો રક્ષણુદાર કોણ ?’ મારી પાછળ આ હિન્દવી મહારાજ્યનો મહારાજ કોણ ?’ મહારાજ જીન્દગીમાં કદિ નહોતા મુંઝાયા એટલા આ જીવનના સંધ્યાકાળે મુંઝાયા.

મહારાજે એ પ્રશ્ન ખૂબ વિચારી જોયો. એ પુત્રો સંભાળ અને રાજરામ-માંથી મોટાને રાજ્ય સોંપ્યા વિના છુટકો જ નહિ : રાજરામ તો હજી અઢાર વર્ષનો બાળક જ, તેને સિંહાસને સ્થાપું તો મંત્રીઓનું તંત્ર ચાલે અને સત્તા અને સર્વોપારપણા માટે ખટપટ અને ક્લેશની હોળી સળગે. અને સંભાળની નાલાયકીનો તો મહારાજને પૂણુ અનુભવ હતો. સંભાળ એટલે સ્વચ્છંદી, સ્વેચ્છાચારી, વિષયી, ધર્મદાઝ કે દેશદાઝની નાની શી ચિનગારીથી પણ વંચિત, કમઅક્ષલ, ધનલોલુપ-અને એવા તમામ દુર્ગુણોના ભંડાર સમો નાદાન જીવાન. એને શિવાજી મહારાજના મહારાજ્યની રક્ષાની જવાબદારી કેમ સોંપાય ? પણ શિવાજી મહારાજને માટે ખીજો કોઈ ઉપાય નહોતો.

આખરે, જીવન એટલે પુરુષાર્થ એ સત્ર ઉપર જ આખી જીન્દગીની રચના કરનાર મહારાજે પુત્રને સુધારવાનો છેલ્લો પુરુષાર્થ કરી જોયો. તેમણે છેલ્લા દિવસોમાં સંભાળને પોતાની પાસે રાખવા માંડ્યો. તેના હૃદયમાંના દેવને જગાડવા પ્રયાસ માંડ્યો, તેનામાં ઉમદા ગુણો ખીલવવા ઝહેમત લેવા માંડી, તેને ખૂબ સદ્બોધ દીધો, મહારાજ્યનો વિસ્તાર સમજાવ્યો, ભંડાર ખતાવ્યા અને એવા વારસાને લાયક વારસદાર નીવડવા પ્રેરણા આપી ; પણ મનુષ્યના અત્યંત કુશળ પરીક્ષક શિવાજી મહારાજને સમજાઈ ગયું કે સંભાળમાં સુધારણા થવી અશક્ય છે.

મહારાજના છેલ્લા દિવસો અત્યંત દુઃખી બન્યા. મહારાજની જીવનસંધ્યા એકલા કાળા રંગે જ રંગાઇ રહી. શિવાજી મહારાજ જેવા મહાન નરપતિના જીવનનો અંત અતિ કષ્ટ બની ગયો.

(૭)

ભારતવર્ષમાં ૧૬૮૦મું વર્ષ મડાયું. શિવાજી મહારાજના જીવનનું એ ૫૩મું વર્ષ, એ વર્ષનો પ્રારંભ ચતાં જ શિવાજી મહારાજના જીવન-દીપકની જ્યોત ઝાંખી પડવા માંડી. શિવાજી મહારાજના વજ્રદેહને તેમના મહારાજ્યના ભાવી સંબંધની ચિન્તાઓના સતત હલ્લાએ ખળ-ભળાવવા માંડ્યો. શિવાજી મહારાજની સોના જેવી કાયાને વૃદ્ધાવસ્થાએ અને રોગે વિદારવા માંડી. એ દિવસમાં મહારાજનો દહ, સપ્ત, ગૌરવ ભર્યો ચહેરો સાવ બદલાઇ ગયો. મોં ઉપર કષ્ટભ્રુવરેક દુઃખની છાયા પ્રસરી રહી. અને માર્યે મહિનો એસતાં તો મહારાજ અત્યંત દુર્બળ બની ગયા.

માર્યેની ચોવીશમી તારીખથી મહારાજ પથારી વશ થયા. પ્રધાનોએ જોયું કે મહારાજનો અંતકાળ આવી પહોંચ્યો છે. મહારાજ પોતે પામી ગયા કે દીપકમાં દિવલ ખૂટયું છે, ઓલવાઇ જવાની ઘડી આવી પહોંચી છે. મહારાજે માંદા માંદા પથુ. છેલ્લા બાર દિવસ સુધી, સૌને એક પછી એક પાસે બોલાવી જૂદી જૂદી બલભલામણો કરવા માંડી. મહારાજે તેમના પ્રધાનોને અને પરિવારને, તેમના સરદારોને અને સૈનિકોને, તેમના ઉમરાવોને અને આશ્રિતોને સૌને પાસે બોલાવી બોધ દીધા કે ‘આ દેહ નાશવંત છે એ શિવાજી સમજના હતા. એટલે એણે કદિ યે નહોતું માન્યું કે આ રાજ્ય અને આ રાજબંડાર શિવાજીના છે. શિવાજી માનતો કે એ બધું ધર્મનું-પ્રજનનું છે. શિવાજી તો માત્ર તેનો સેવક છે. એટલે શિવાજીના દેહ પડે તેની સાથે આ રાજ્ય ન પડતું ઘટે, એ રાજ્ય અને ઝંડો તો અવિચળ તપવા જોઇએ. હવે એ કર્તવ્ય તમને સૌને બળે છે.’ એવી મતલબનો કર્તવ્ય બોધ

કરી, હિન્દવી મહારાજ્યના સ્થાપકે પોતાનું છેલ્લું કર્તવ્ય બનવી લીધાનો સંતોષ લીધો. એ બોધ સાંભળનાર સમુદાયમાં જાણે નવી જીવનદીક્ષા લીધાનો ઉત્સાહ વ્યાપી રહ્યો.

આખરે એ અંતિમ ઘડી આવી પહોંચી. વર્ષ ૧૬૮૦ના એપ્રિલ માસની પાંચમી તારીખના મધ્યાહ્નની એ ઘડી. એ ઘડીએ મહારાજનો આત્મા જાણે સમાધિષ્ઠ થયો—અને સમાધિ થોડીવારમાં મૃત્યુમાં પલટાઈ ગઈ. મહારાજનું આત્મતત્ત્વ પરમાત્મતત્ત્વમાં લય પામી ગયું. હિન્દુપતને તારણહાર હિન્દુઓ વચ્ચેથી ઉપડી અગોચર ધામને પંથે પડ્યો. શિવાજી મહારાજ, હાથે સ્પર્શી શકાય એવી પાર્થિવ મૂર્તિ મટીને ઇતિહાસની વિશ્વતિ બની ગયા.

રાષ્ટ્રવીર શિવરાજ

(૧)

મૃત્યુકાળે શિવાજી મહારાજની સમગ્ર ભારતવર્ષના હિન્દુ સમ્રાટ બનવાની ઇચ્છા તો અણપૂરાયેલી જ રહી : પિતાની માત્ર ૪૦ હજાર હોનની વાર્ષિક આવક આપતી જગીરમાંથી એક કરોડ હોનની ઉપજ ધરાવતું મહારાજ્ય ધડનાર શિવાજી મહારાજ ‘ આખા ભરતખંડ ઉપર ભગવા ઝંડાની આણ વર્તાવી, દિલ્હીનું તખ્ત હાથ કરવું, હિન્દુ પ્રજાને ધર્મોપદેશ આપવો, અત્યાચારોમાંથી મુક્તિ આપવી, સોમનાથ અને વિશ્વેશ્વરનાં દેવાલયો ઉપર કોઇ કુડી નજર ન કરી શકે એવો શાન્તિયુગ સ્થાપવો, અટકને પેલે પારનાં રાજ્યો ઉપર પણ ચક્રવર્તીપદ સિદ્ધ કરવું’ એ મહેત્ત્વજો તો ન પૂરી કરી શક્યા : પણ તેમને એક મહારાજ્યના મહારાજ બનાવવા પૂરતો તો તેમનો રાજ્ય-વિસ્તાર થઇ જ ચુક્યો હતો.

શિવાજીના મહારાજ્યનો ઉત્તર સીમાડો ઠેઠ ગુજરાતમાં સુરત જીલ્લાના ધરમપુર સંસ્થાન સુધી પહોંચતો હતો : દક્ષિણ સીમાડો ઠેઠ કારવાર અને ગોદાવરીના તીર સુધી વિસ્તરતો હતો : પૂર્વની હદ, નાસિક અને પુના તેમજ સતારા અને કોલ્હાપુરના જીલ્લાઓને પાસમાં લેતી ઠેઠ બાજુનાં સ્પર્શતી હતી : દક્ષિણમાં કાનડી ભાષા બોલતો પશ્ચિમ કર્ણાટકનો પ્રદેશ-ઠેઠ બેલગામથી શરૂ થઇને મદ્રાસ પ્રદેશના બેલારી જીલ્લા સાથે તુમબાકાના તીર સુધી

પ્રસરતો એ પ્રદેશ-પણ શિવાજી મહારાજના મહારાજ્યનો એક ભાગ બની ગયો હતો. આમ, પિતા શાહજી પાસેથી મૂળ વારસામાં મળેલી પુના, સુપા, બારામતી, ઇન્દાપુર અને માવળ પ્રાંતના થોડા ભાગની બનેલી એ નાની જગીરમાંથી, શિવાજી મહારાજના અનુષ્ઠાન પુરુષાર્થથી અને ભાવનાબક્તિથી, શિવાજી મહારાજની ભવાનીના પ્રતાપથી, આવડું જળ્યર હિન્દવી સ્વરાજ્ય સ્થપાયું હતું.

મહારાજનું આ મહારાજ્ય મુખ્ય ત્રણ વિભાગો અને ચૌદ પ્રાંતોમાં વહેંચાયું હતું. ઉત્તર વિભાગમાં, ડાંગ અને બામલાણનો પ્રદેશ, સુરતની દક્ષિણનો કોળી પ્રદેશ, મુંબાઇની ઉત્તરનો કોંકણનો મુલક અને પુના સુધીનો દક્ષિણનો મુલક-એટલાનો સમાવેશ થતો હતો. દક્ષિણ વિભાગમાં મુંબાઇની દક્ષિણનો કોંકણનો પ્રદેશ, સાવતવાડી અને ઉત્તર કાનડા આવતાં હતાં. અને ત્રીજા પૂર્વ વિભાગમાં સતારા અને કોલ્હાપુર અને બેલગામ અને કારવાર સમાતાં હતાં. શિવાજી મહારાજના છેલ્લા વિજયોને-એટલે વેલોર અને જીજી સુધી માઇસોર રાજ્યનો મુલક તેમ જ મદ્રાસના બેલારી, ચિતુર અને આર્કોટ જિલ્લાઓ મહારાજ્યમાં ઉમેરાયાં-હજી પૂરાં બે વર્ષ પણ ન થયાં હોવાથી, એ પ્રદેશનો જૂદો વિભાગ નહોતો બનાવાઇ શકાયો. છતાં તે મહારાજ્યનો વિભાગ તો અવશ્ય હતો. આ ઉપરાંત, કાનડાનો હવ્ય પ્રદેશ, દક્ષિણ ધારવાર જિલ્લો અને સુન્ડા અને બેદુર પરબણાં ઉપર પણ ભગવો ઝંડો રોપાઇ ગયો હતો અને તે બધા મુલકમાંથી મહારાજ ખંડણી ઉધરાવતા હતા. પણ મહારાજે, તેમના મૃત્યુ સુધીમાં, એ પ્રદેશના પાટનગર બંકાપુરને સર ન કર્યું હોવાથી એ મુલક ઉપર તેમનું આધિપત્ય નહોતું-એ ફેસલો હજી નહોતો લખાયો.

આ મુલક ઉપરાંત, આસપાસનો બીજો પણ કેટલોક એવો મુલક હતો કે જેમાં વારંવાર સત્તાપલટો થયા કરતો, જે થોડો વખત બીજા સત્તાધારીઓની સત્તા નીચે જતો. ખાસ કરીને

વિજયપુરના અને મોગલ શહેનશાહના દક્ષિણના પ્રદેશની એ સ્થિતિ હતી. શિવાજી મહારાજના સૈનિકો, એ મુલક તેમના મહારાજ્યનો ભાગ હોય કે ન હોય, પણ તેમાંથી ચોથ ઉધરાવાનો પોતાનો હક્ક તો સદા સ્થાપિત જ રાખતા.

આવડા જગ્ગર શિવાજી મહારાજના મહારાજ્યમાં કુલ ૨૪૦ મોટા કિલ્લાઓ હતા. એમાંથી ૧૧૧ તો મહારાજે ત્રણ અંધા-વેલા હતા. આ મોટા કિલ્લાઓ ઉપરાંત નાના કિલ્લાઓ તો એક-ડોની સંખ્યામાં ગણાય તેટલા હતા.

આ મહારાજ્યની રક્ષા અર્થે મહારાજનું સૈન્યબળ પણ એવું જ જગ્ગર હતું. મહારાજના સ્વરાજ્ય-યુદ્ધના આરંભ કાળે તેમની પાસે માત્ર ૧૨૦૦ ઘોડેસ્વાર અને ૨૦૦૦ શિલેદાર (જરૂર પડ્યે સાથ આપે અવા સ્વાર) હતા. મહારાજના મૃત્યુકાળે તેમના ખાસ ઘોડેસ્વાર ૮૦,૦૦૦ અને શિલેદાર ૨૫,૦૦૦ મળી, તેમનું હથ્થળ એક લાખ પાંચ હજાર સ્વારોનું હતું. અને પાયદળ-બહા-દૂર માવળ લગ્ગવાઓનું અનેલું પાયદળ-એક લાખ સૈનિકોનું હતું. આ ઉપરાંત, ૧૨૫૦ હાથીઓ, ૩૦૦૦ ઉંટ, અને ૨૦૦ તોપો મહારાજના યુદ્ધપ્રધાનના અંકુશ નીચે રહેતાં.

સમુદ્રતીરના કિલ્લાઓ જીતવા અને જળરાના સીદીઓ તેમજ અંગ્રેજ, ડચ અને શીરંગીઓ સાથે ખાંડા ખેલવા.. મહારાજે નૌકાસૈન્ય પણ જમાવેલું. ડાંકણપટ્ટી સર કર્યા પછી મહારાજને એમ લાગલું કે એ પ્રાંતને આસપાસનાં આક્રમણોથી નિર્ભય બનાવવા પોતાનો દરિઆઇ કાફલો જોઈએ જ. મહારાજે દેશાવ-રથી વહાણોના બનાવનારા કારીગરોને નિમંત્ર્યા. ફત્તેહમારી, નાની ફત્તેહમારી, જહાજ, નૌકાજોડ, હોડી, મહાગિરિ, પડાઉ. મજવા, તરાપા વગેરે જૂદી જૂદી જાતનાં નાનાં મોટાં ૫૦૦ વહાણો બનાવવામાં. એ વહાણોમાં તોપો વગેરે લગાધતો સરખમ જોડવાવ્યો. અને નૌકાયુદ્ધ કરનાર જળસૈન્ય સ્થાપ્યું. પોતાના માણસોમાંથી વીણી વીણીને કેટલાયને દરિઆઇ યુદ્ધની તાલીમ આપી અને

તેમને નૌકાસૈન્યના જૂઠા જૂઠા દરજ્જાઓના સરકારોના હોદ્દાઓ અધ્યા.

હિન્દવી સ્વરાજ્યના સ્થાપકે દશ લાખ રૂપિયા ખર્ચાને પોતાનું નૌકાસૈન્ય રચવાની મહેચ્છા સિદ્ધ કરી. પણ પાછળથી મહારાજ, વિજયપુર અને મોગલાઇ સાથે યુદ્ધોમાં બહુ જ રોકાયેલા રહેવાથી, નૌકાસૈન્ય તરફ જોષએ તેવું લક્ષ ન આપી શક્યા. એટલે એ દિશામાં જોષએ તેવી પ્રગતિ થઇ શકી નહિ. છતાં યે, મહારાજના મૃત્યુકાળે, મહારાજનો ભગવો ઝડો કરકાવતી ૬૪૦ નાની મોટી નૌકાઓ હોવાની તોંધ મળી આવે છે.....

શિવાજી મહારાજનું એ મહારાજ્ય, એ હિન્દવી સ્વરાજ્ય. એ હિન્દુપત પાદશાહી.

(૨)

શિવાજી મહારાજ એકલા વીર યોદ્ધા કે બહાદૂર સેનાપતિ જ નહોતા : તે પ્રખર રાજપુરુષ પણ હતા. શિવાજી મહારાજની પ્રચંડ શક્તિ એકલાં સંહારક કાર્યોમાં જ સોળે કળાએ ખીલતી એમ નહિ; તેમની એ શક્તિ, જગતને ધડીભર તાજુબ કરી દે એવાં અદ્ભુત સૃજન પણ કરી શકતી. સત્તરમાં સૈકાનો એ નરપુંગવ, તેની ભવિષ્ય વીંઝતી પાણીદાર આંખો વડે, તેના કાળ કરનાં ત્રણ ત્રણ સૈકાઓ આમળ જોષ શકતો અને એ પ્રમાણે અમલ કરી શકતો. એનો જો કોઇ જવલંત પુરાવો જોષતો હોય તો તે શિવાજી મહારાજની શાસનવ્યવસ્થામાંથી સાંપડી રહે છે.

શિવાજી મહારાજ છત્રપતિ હતા, છતાં યે તેમની રાજ્યવ્યવસ્થાનું અવલોકન કરનાર એક અંગ્રેજ એ મહારાજ્યને પ્રજાસત્તાક તરીકે જ ઓળખાવે છે. શિવાજી મહારાજ મહારાજા અને સર્વસત્તાધીશ સાચા : પણ તેમનો કારોબાર તો પ્રધાન-મંડળ ચલાવતું. નિરક્ષર શિવાજી મહારાજે, રામાયણ અને મહાભારત-માંથી રાજધર્મનું 'ઉંડું' જ્ઞાન સંપાદન કરી-એ વિદ્યાપીઠના પદવી-

ધર બની-અત્યારે પ્રચલિત એવા રાજશાસનના સિદ્ધાન્તોના પાયા ઉપર રાજતંત્રની એવી સુંદર અને ભવ્ય ઇમારત ચણી હતી કે આજે, એ આસેશન મહોલાતનાં ભાંગ્યાતૂટ્યાં ખંડીયેરો જોઇને પણ એ વિરલ વિધાતાની નિઃસર્ગશક્તિ ઉપર અને તેની પરમ તેજસ્વી ખુદ્દિ ઉપર વારી જવાનું જ મન થાય છે.

જીવાન શિવે ૧૯૪૭માં તેની પુત્રાની જાગીરનો વહીવટ હાથમાં લીધો, તે દિવસથી જ તેણે નવી જ વ્યવસ્થા સ્થાપવા માંડી હતી. તેણે પ્રધાનમંડળની યોજના કરી દરેક પ્રધાનને રાજ્યનો એક એક કારોબારી વિભાગ સોંપી દીધેલો. પ્રથમ પ્રધાનોની સંખ્યા ચારની હતી. ૧૯૭૪ના રાજ્યાભિષેક કાળે એ સંખ્યા, રાજ્ય-વિસ્તાર સાથે વધીને આઠ સુધી પહોંચેલી. તે દિવસથી મહારાજે અષ્ટપ્રધાનમંડળ રચ્યું. મુખ્ય પ્રધાન, અમાત્ય (મુજમુદાર), મંત્રી (ખાનગી કારબારી), સચીવ (કચેરી પ્રધાન), સુમન્ત (વિદેશમંત્રી) સેનાપતી. સેનાધ્યક્ષ અને ન્યાયાધીશ : એ અષ્ટ પ્રધાનના મંડળમાં મુખ્ય પ્રધાન (પેશ્વા) અધ્યક્ષ ગણાતા. મહારાજના બધા ખરીતા-ઓમાં અને રાજકાજના પત્રો કરારોમાં પેશ્વાની સાથે સહી થતી.

મહારાજે જેવી સંપૂર્ણ પ્રધાનમંડળની યોજના કરી હતી તેવી જ સંપૂર્ણ તેમના સૈન્યની પણ વ્યવસ્થા કરેલી. સૈન્યના માણસો માટે મહારાજે ખાસ નિયમો તૈયાર કરેલા. એ નિયમોનો લોપ કરનારને સપ્તાહપૂર્વક સજા અપાતી. પ્રથમ તો મહારાજ પોતે પાયદળ કે હયદળ સૈન્યના પ્રત્યેક સિપાઇની જાતે પરીક્ષા કરી તેને નોકરીમાં રાખતા. એ સિપાઇઓને તેમનાં પગારભથ્થાં બરાબર નિયમિત મળી જાય એવી પણ પોતે ખાસ કાળજી રાખતા.

મહારાજે તેમના તમામ નોકરો માટે એક અત્યંત સરસ નિયમ યોજ્યો હતો. પેશ્વા અને સેનાધિપતિથી માંડીને નાનામાં નાના સિપાઇ સુધી સૈને તેમની નોકરીના બદલામાં પગાર જ અપાતો. કોઇને જાગીર કે ગીરાસની નવાજેશ ન થતી. એ કામમાં મોઝલ શહેનશાહ અને બીજાં તમામ રાજ્યો તરફથી

જ્યારે તેમના સરદારોને જાગીરો અને ગીરાસો અપાતાં, ત્યારે પણ શિવાજી મહારાજ, એ પ્રચલિત પ્રથાના લાભ લાભ ખરાબર વિચારી લઈ એ રાજ્યવિદ્વાતક નિયમને પોતાની નિયમ-પોથીમાં ન મૂકવાની હિમ્મત અતાવી શકતા. મહારાજે જોઈ લીધેલું કે જાગીરો અને ગીરાસોનાં દાન એજ મધ્યસ્થ રાજ્યના સંહારક બળો તરીકે કામ કરે છે અને વહેલા મોડા એ નવા-જેશોના અર્ભમાંથી જ નવાજેશ કરનારની રાજ્યસમૃદ્ધિને સંહારક કાળ જન્મ ધરે છે. એવી અજળ દૂરદેશીપૂર્વક મહારાજે જાગીરની પ્રથાને નાબૂદ કરેલી અને આજથી અઢીસો વર્ષ પહેલાં પોતાનું સૈન્યતંત્ર રચેલું.

મહારાજનાં સૈન્યો પ્રવાસમાં હોય ત્યારે કેવી રીતે વર્તવું એ સંબંધમાં પણ મહારાજે ખાસ નિયમો બાંધેલા. સૈન્ય કૂચ કરવા માંડે ત્યારે સાથે અનાજ, ઘાસ અને ઔષધિઓ પૂરતા પ્રમાણમાં લઈ લેવામાં આવતી. સૈન્યના દરેક સિપાઈની સાથેના સામાનની નોંધ થતી : અને પ્રવાસમાંથી પાછાં ફરતાં, એ મૂળ નોંધ સાથે તેનો સામાન મેળવી લેવાતો. સામાનમાં કંઈ વધારે માલૂમ પડે તો તેનો ખુલાસો મગાતો અને ચોરીકુપીથી કે લોકોને પીડીને એ માલ મેળવાયાનું જણાતાં અપરાધીને સખ્ત શિક્ષા થતી. પણ મહારાજના સિપાઈઓને મહારાજનો એટલો ભય લાગતો કે તેઓમાંથી કોઈ ભાગ્યે જ મહારાજના નિયમનો ભંગ કરતો.

કૂચ કરતાં સૈન્યો સંબંધમાં મહારાજના બીજા નિયમો એવા હતા કે કોઈ સિપાઈ કે સરદાર તેની સાથે પોતાની સ્ત્રી, વેશ્યા કે નર્તિકા રાખી શકે નહિ, મદ્યપાન કરી શકે નહિ, કોઈ સ્ત્રી કે બાળક ઉપર હાથ ઉપાડી શકે નહિ, બ્રાહ્મણોને અને દેવસ્થાનોને સ્પર્શી શકે નહિ, ખેડૂતોને લૂંટી શકે નહિ. અને આ નિયમમાંથી એકનો પણ ભંગ કરનારને દેહાંતઃક્રમી શિક્ષા થતી.

મહારાજ જ્યારે સૈન્ય સાથે પ્રવાસમાં ન હોય ત્યારે ઉપરના નિયમોનું સ્મરણ કરાવતા પત્રો તેમના સૈન્યાધીશ ઉપર લખતા :

અને એ પત્રો સિપાઇઓને ભેગા કરી ઉચ્ચે સાટે વાંચી સંભળાવવાની આજ્ઞા મોકલતા. એવા પત્રો ઇતિહાસ-સંશોધકોને હાથમાં લાગ્યા છે.

શિવાજી મહારાજની એ સૈન્યવ્યવસ્થા.

મહારાજનો મુલકી વહીવટ પણ એટલો જ સુવ્યવસ્થિત અને અપૂર્વતાભર્યો હતો. મહેસૂલપદ્ધતિ તો ભાગવટીની-કુખના ત્રણ ભાગ ખેડૂતના અને એ ભાગ રાજ્યના એવી હતી. પણ મહારાજના રાજ્યના ખેડૂતોને વચ્ચેના માણસો ન સનાવી શકે એ હેતુથી મહારાજે રાજ્ય અને ખેડૂતો વચ્ચે સીધો સંબંધ દાખલ કર્યો હતો.

મોગલાઇ અને આદિલશાહી અને નિઝામશાહી પ્રદેશમાં એવી વ્યવસ્થા હતી કે ત્યાં અમુક ગામ તેના જમીનદાર, દેશમુખ કે દેસાઇને સોંપી દેવામાં આવતું. એ ગામ બદલ, જમીનદારે કે દેશમુખે રાજ્યને અમુક રકમ મહેસૂલ તરીકે ભરવી પડતી : અને પછી તે, તે ગામના ખેડૂતો પાસેથી મરજી મુજબ મહેસૂલ અને કરવેરા ઉધરાવવા સ્વતંત્ર બનતો. તેઓ જે ગામના માંડ રૂ. ૨૦૦ તેમના નૃપતિને ભરતા તે ગામમાંથી રૂ. ૪૦૦૦ સુધીની રકમો ઉધરાવતા અને ગામલોકોને દુઃખનો અને ત્રાસનો કાષ્ટ પાર રહેતો નહિ. મહારાજે એ પ્રથા બદલી નાંખી. તેમણે પોતાનાં ગામોમાં પગાદાર વસુલાતી માણસો મૂક્યા. મુખ્ય વસુલાતી અધિકારી ખેડૂતોના ઉભા મોલે રાજભાગ નક્કી કરી જાય તે મુજબ તેમને માત્ર વસુલાત જ કરવાની રહેતી.

મહારાજના આવા મુલકી વહીવટથી ગામલોકો પણ ખુબ સુખ અનુભવવા લાગ્યા. તેઓ સમૃદ્ધ થયા અને તેમની સમૃદ્ધિ જોઇ, આસપાસનાં બીજા રાજ્યોનાં ગામ લોકો પણ શિવાજી મહારાજના 'સ્વરાજ્ય'ના પ્રજાજન બનવા માંડ્યા. બીજી પાસેથી દેશમુખો અને જમીનદારોની એ અમીરશાહી જમીનદોસ્ત બની. મહારાજના 'સ્વરાજ્ય'માં સમાનતા અને બંધુભાવનું પ્રતિષ્ઠાન થયું.

મહારાજનો ન્યાયકારભાર પણ એટલો જ ઉજ્જવળ અને સુવ્યવસ્થિત હતો. આગળના રાજાઓની જેમ, મનને સુઝે તેમ, કોઈ કાયદા કે ન્યાયસૂત્રોના આધાર વિનાના ફેંસલા આપવાને બદલે મહારાજે ન્યાયમંદિર સ્થાપેલું અને ન્યાયની ચડતર અદાલતો અને ન્યાયના ચડતર અધિકારીઓની યોજના કરેલી.

મહારાજની ધર્મનીતિ પણ એ મહાપુરૂષને, એ ધર્મવંત નૃપતિને, એ રાષ્ટ્રવિધાયકને શોભાવે એવી હતી. મહારાજ પોતે દૃઢ હિન્દુ હતા; પણ તેમના રાજ્યવહીવટમાં તો સર્વ ધર્મો પ્રત્યે સમાન દૃષ્ટિ જ રાખવામાં આવતી અને સર્વ ધર્મોના સ્થાનકોને અને સંતોને રાજ્ય તરફથી સરખો જ આશ્રય મળતો.

મહારાજની નજર સમક્ષ ઔરંગઝેબ આદ્શાહના માણસો મથુરામાં વિશ્વેશ્વરનું હિન્દુ ધર્મલય તોડતા અને ત્યાં મસ્જિદ બાંધતા; મહારાજના કાળમાં હિન્દુઓને વટલાવવાની, બહાર રસ્તાઓ ઉપર માથોની કલ કરવાની, હિન્દુ નારીઓની આખર પાડવાની અત્યાચારી પ્રજ્ઞતિ ધર્માન્ધ મુસ્લીમો તરફથી કોઈ બાતના અંકુશ કે બંધન વિના આચરવામાં આવતી; એવા ઉત્કેરનારા વાતાવરણમાં પણ શિવાજી મહારાજ પોતાના સીમાડાઓમાં તો સર્વ પ્રત્યે સમાનભાવે જ વર્તતા હતા : ‘આ રાજ્ય માફે નહિ-શિવનું નહિ-પણ ધર્મનું છે, એવાં વચનો બોલનાર શિવાજી મહારાજની દૃષ્ટિ સમીપ હિન્દુ અને મુસલમાન અને ખ્રીસ્તી-પરધર્મી અને સ્વધર્મી-સૌ સરખા જ હતા.

મહારાજના ધનભંડારમાંથી હિન્દુ દેવાલયોને તેમ મુસ્લીમ મસ્જિદોને એક સરખો જ દ્રવ્યલાભ મળતો હતો. મહારાજ બ્રાહ્મણ પંડિતોને વર્ષાસનો આપતા તેમ ઇસ્લામના સંતોને પણ જીવાઈ આપતા. મહારાજ હિન્દુ સ્થાનકો બંધાવવા અર્થદાન કરતા, તેમ મુસ્લીમ મસ્જિદો માટે પણ એટલી જ ઉદારતા અને સમતા પૂરક જોઈતું દ્રવ્ય કાઢી આપતાં. શિવાજી મહારાજની એ ધર્મનીતિ. શિવાજી મહારાજના કાળમાં તો શું, પણ આજે યે

એમના જેવી સર્વનર્મપ્રીત, એમના જેવી સમદષ્ટિ ભાગ્યે જ
જોવા મળે છે.

શિવાજી મહારાજનું એ રાજ્યતંત્ર. હિન્દુપતના તારણહારની
એ રાજ્યવ્યવસ્થા. સત્તરમી શતાબ્દના રાષ્ટ્રવીરની એ શાસનપ્રથા.
આ સર્વગ્રાહી, સર્વગુણાલંકૃત, ભારતના સમગ્ર ઇતિહાસમાં અજોડ
એવા નરાસંહ તો હિન્દુ જાતિમાં જ જન્મી શકે.

(૩)

સર્વ ધર્મ પ્રત્યે સમાન પ્રીતિનાં અભીવર્ષણ કરનાર શિવાજી
મહારાજની હિન્દુ ધર્મ પ્રત્યેની મમતા તો અતુલ હતી: તો ઐ,
રામાયણ અને મહાભારતનાં ધર્મતત્ત્વોને જીવનનું સવસ્ત્ર સમજ-
નારાં—અને એનું જ ઘોળી ઘોળીને પુત્રને પયપાન કરાવનારાં—
વીરમાતા જીજ્ઞાષાનાં જ્યાં શિવાજી મહારાજનું જીવનસૂત્ર હતું
કે રાજવી એટલે ધર્મનો રક્ષણહાર.

એટલે જ શિવાજી મહારાજ પોતાના મહારાજ્યમાં બ્રાહ્મણ
પડિતોને, મુસ્લીમ મુસ્લાંઓને અને ઇસાઇ પાદરીઓને સમભાવ-
પૂર્વક સત્કારતા. અને મુસ્લીમોની સાથે ભારતવર્ષમાં આવેલા
અંધ ધર્મઝનૂનના ઓછાચાથી પણ દૂર નહાસતા એટલું જ નહિ
પણ એવા ધર્મઝનૂન પ્રત્યે સખ્ત રોષ દર્શાવતા. શિવાજી મહારાજ
વાંચ્છતા કે મારા સ્વરાજ્યમાં જેવી સર્વધર્મપ્રીતિ હું બતાવું છું,
મારા સીમાડાઓમાં હિન્દુ, મુસ્લીમ, ઇસાઇ સૈને જેવું સમાન
રક્ષણ હું આપું છું, એવી જ સર્વધર્મપ્રીતિ અને એવું જ સમાન
રક્ષણ અન્ય તૃપતિઓએ તેમની પરધર્મી પ્રજાને આપવું જોઈએ.

પણ મહારાજની એ વાંચ્છના માત્ર વાંચ્છના જ રહેતી. એ
ઔરંગઝેબનો કાળ હતો. અને ઔરંગઝેબ એટલે ભારત-ઇતિહા-
સનો એકનો એક-અજોડ ધર્માન્ધ મોમલ શહેનશાહ. ઔરંગઝેબ
'ધર્મનો રક્ષણહાર' ન બની શકતો. તે ઇસ્લામનો ઉગ્ર અને
ઝનૂની પ્રચારક બનવામાં જ જીન્દગીનું સાર્થક સમજતો. એ

કારણે, એ સમયે, ખીનમસ્તીમ પ્રજાનાં દુઃખનો કોઇ આરો-
વારો નહોતો.

શિવાજી મહારાજ એ ન સાંખી શકતા. તેમની હૈયાતી
છતાં, વિશ્વેશ્વરનાં હિન્દુ દેવાલયો જમીનદોસ્ત થાય કે
હિન્દુઓને બળાતકારે વટલાવી મુસલમાન બનાવાય એ જીભબાધનો
ચુસ્ત હિન્દુ પુત્ર ન જોઇ શકતો. તેની આંખોમાંથી અગ્નિ વર-
સતો; તેની ભવાની મ્યાન બહાર નીકળીને તાંડવ ખેલવાને અધીરી
બની રહેતી; છતાં યે રાજનીતિકુશળ શિવાજી મહારાજ કંઇ
પગલું માંડવા પહેલાં દીર્ઘ કાળ સુધી ઉઠો વિચાર કરી જોતા.

એવી પુનિત મનોદશામાં શિવાજી મહારાજની ચક્ષુઓ સમીપ
જ્યારે મૃત્યુના પડછાયા દેખાવા લાગ્યા, જ્યારે શિવાજી મહારાજના
કાનમાં મૃત્યુના દૂતોનાં પમલાં સંભળાવા લાગ્યાં, ત્યારે, ૧૬૭૯ના
છેલ્લા મહિનાઓમાં, મહારાજે ઔરંગઝેબ બાદશાહને એક પત્ર
પાઠવ્યો. ઔરંગઝેબે હિન્દુઓ ઉપર જઝીયા વેરો નાંખી તેમને
અનેક રીતે કચડવા માંડેલા જોઇ, 'હિન્દુત્વના રક્ષણુદાર'નું બિરુદ
ધરાવનારા શિવાજી મહારાજે એ 'નાપાક' માર્ગ છોડી દેવા મોગલ
શહેનશાહને સફ્રોબ સુણાવ્યો. મહારાજનો એ ખરીતો, તેનાં
અનેક વિશિષ્ટ લક્ષણોએ કરીને મહારાજની જીવનકથામાં અનન્ય
મહિમાવંત સ્થાન પામે છે.

‘શહેનશાહ આલમગીર,

‘આપનો સદાનો અને અડગ શુભેચ્છક શિવાજી, પ્રભુની કૃપા
માટે તેનાં ગુણગાન ગાઇ અને સર્વના પ્રકાશ કરતાં યે વધારો
પ્રકાશમાન એવી શહેનશાહની મહેર માટે તેનો અહેશાન સ્વીકારી
આપને જણાવવાની રજા લ્યે છે કે, આ સેવકને તેના દુર્ભાગ્યને
કારણે, આપની પાસેથી વિદાય લીધા વિના આપની હાજરીમાંથી
ચાલ્યા આવવું પડેલું એ છતાં, એની કૃતજ્ઞતાના પુરાવા તરીકે
અને આપના સેવક તરીકે, બધી શક્ય અને સમુચિત સેવાઓ
બજાવવા તે સદા તૈયાર જ છે.

‘હમણાં મારા જાણવામાં આવ્યું છે કે, મારી સામેની લડાઈએને કારણે આપનો દ્રવ્યભંડાર ખાલી થઈ જતાં, હિન્દુઓ પાસેથી જઝીયાને નામે દ્રવ્ય નીચોવી શાહી જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાનું આપે શાસન કાઢ્યું છે.

‘આપને રોશન થાય કે મોગલ સામ્રાજ્યના એ સાચા સર-જનહારે, એ અકબર પાદશાહે પૂરાં બાવન વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. તેણે ખ્રીસ્તીઓ, પાહુદીઓ, મુસ્લીમો, દાદુના અનુયાયીઓ, આકાશપૂજકો, જડવાદીઓ, અનિશ્વરવાદીઓ, બ્રાહ્મણો, જૈનો-એ સર્વ વિધવિધ ધર્માનુયાયીઓ પ્રત્યે સમભાવની પ્રશંસનીય રાજ-નીતિ સ્વીકારેલી. એ દિલસોઝ દિલના પાદશાહની નેમ તમામ દેવતાને રક્ષણ આપવાની હતી. એથી, આજે જે, જગદ્ગુરના પ્રખ્યાત નામના તેનું સ્મરણ કરી સૌ કોઈ તેનાં ગુણ ગાઈ રહ્યાં છે. અકબરશાહ તેની એ ધર્મ-સહિષ્ણુતાની નીતિને કારણે આ દેશની પ્રજાના હૃદયમાં આજે પણ જીવતો છે.

‘પછી, શહેનશાહ તુર્કદીન જહાંગીરે, બાવીસ વર્ષ સુધી આ પૃથ્વી અને તેના વાસીઓ ઉપર તેની શાળી કાયા પ્રસારી. જહાંગીરે તેની માયાથી તેના મિત્રોનાં દિલ જીતી લીધાં અને તેના યશસ્વી આચરણોથી તેની મનઃકામનાઓ પૂર્ણ કરી.

પછી, શહેનશાહ શાહજહાંનો અમલ-આદતખ ઉર વર્ષ સુધી તપ્પો અને તેણે સારી આલમને અજવાળી મૂકી. શાહ-જહાંએ પણ એનાં કાર્યોથી સ્વર્ગનું સુખ માણી લીધું-અને સ્વર્ગ એટલે તો આ દુનિયા ઉપરની બલાઈને માટે મળેલું શુભ નામ અને ઉજ્જવળ પ્રતિષ્ઠા જ ને ? કહ્યું છે કે :

જે સાફ નામ સંપાદન કરી શકે છે તે ત્રણ કાળ સુધી પહોંચતી અમૂલ્ય ટોલતની કમાઈ કરે છે; કારણ કે તેના મૃત્યુ પછી, તેના શુભ નામનું સ્મરણ તેને સદા જીવતો જ રાખે છે.

‘આવા ઉમદા ખવાસનું એક મગળ પરિણામ એ આવ્યું કે જ્યારે જ્યારે અકબરશાહે વિજયની ઇચ્છા કરી ત્યારે ત્યારે વિજય અને કૃત્તેદ એ શહેનશાહનું સન્માન કરવા તેની સામા આવ્યાં છે. એના જીવનકાળમાં અનેક રાજ્યો અને કિલ્લાઓ જીતાયા અને મોગલ શહેનશાહની આલેશાન ઇમારત ખડી થઇ.

‘આજે આલમગીર પાદશાહ એ શહેનશાહની રાજનીતિનું અનુસરણ નથી કરતો; એ છતાં મોગલ શહેનશાહત હજી એ સર્વોચ્ચ સ્થાન ભોગવી રહી છે; એટલા ઉપરથી પણ, એ શહેનશાહોના વૈભવ અને સત્તાનો ખ્યાલ આવી રહે છે. એ શહેનશાહોમાં પણ જઝીયા વેરો નાંખવાની તાકાત હતી. પણ તેમણે ધર્મોદ્ધતાને પોતાનાં હૃદયમાં સ્થાન ન આપ્યું. તેમણે ખુદના સરજેલા નાનાં મોટાં માણસોને સમાન લેખ્યાં. તેમણે જૂદા જૂદા ધર્મો, અરે, માન્યતાઓને પ્રભુની સ્વાભાવિક લીલા તરીકે સ્વીકારી લીધી.

‘આજે તેમની મમતા અને તેમની દયાવૃત્તિ, તેમની સહિષ્ણુતા અને તેમની ઉપકારકતા, તેમના સ્મારક તરીકે, કાળની ઇતિહાસ-કથાના પાના ઉપર સુવર્ણક્ષરે અંકાયેલી ઉભી છે. અને એ ત્રણ પવિત્ર હૃદયોને માટે, સમસ્ત માનવજાતનાં દિલ અને જીભ પ્રશસ્તિઓ અને પ્રાર્થનાઓ છેડી રહ્યાં છે. અબ્યુદય એ મનુષ્યની શુભ મુરોદ્દોનું પરિણામ છે : એટલે જ, તેમની કારકીર્દી દરમ્યાન, પ્રભુનાં તમામ બાળકોને શાન્તિ અને સલામતિનાં પારણાંમાં સુખભરી મીઠી નિંદ માણવાનું સદ્ભાગ્ય સાંપડતાં, એ ત્રણે શહેનશાહોનો યશવૈભવ વિસ્તર્યો અને તેમનું મુનામ પણ દિગન્તમાં વ્યાપી રહ્યું.

‘પણ આપના રાજ્યમાં, આપના કેટલાયે દુર્ગો અને પ્રાન્તો આપનું સ્વામિત્વ છોડી ગયા છે; અને બાકીના પ્રદેશની પણ એજ દશા નિર્માઇ છે, કારણ કે એમને જીતી લેવાના મારા પ્રયાસમાં હું જરાયે શિથિલ બનવાનો નથી. આપના ખેડૂનો

અત્યંત ખુરી દશા ખરદાસ્ત કરી રહ્યા છે. આપના દરેક ગામની ઉપજ ઘટી ગઇ છે—એક લાખની જગ્યાએ માંડ એક હજાર વસૂલ કરી શકાય છે અને એક હજારને બદલે, બહુ જ મુશ્કેલીથી, માંડ દશ મેળવી શકાય છે. જ્યારે ગરીબાઇ અને બિહુકતાએ શહેનશાહો અને શાહજાદાઓના મહેલોમાં વાસો કર્યો છે, ત્યારે અમલદારો અને અમીરોની હાલતનો તો સ્હેજે ખ્યાલ આવી શકે છે.

‘આપનું રાજ્ય એ એવું રાજ્ય છે કે જેમાં લશ્કર ઉરકેરાઇને લૂંટો ચઢાવી રહ્યું છે, વેપારીઓ પોકાર પાડી રહ્યા છે, મુસ્લીમો પણ દુઃખની ચીસો પાડી રહ્યા છે અને હિન્દુઓ તો રીતસર પીલાઇ જ રહ્યા છે—જેમાં અસંખ્ય માણસો, આખો દિવસ મજૂરી કર્યા પછી રાત્રે પેટપૂરતું ખાવાનું ન પામવાથી, બેરાશમાં બીંત સાથે માથાં પછાડી રહ્યાં છે.

‘આ દશામાં, હિન્દુઓ ઉપર જઝીયાનો જૂદમ ગુજારવાનું આપને કેમ સુઝી શકે છે ? વિજળીને વેગે આપની અપકીર્તિ પૂર્વ અને પશ્ચિમ અને ઉત્તર અને દક્ષિણમાં પ્રસરી જશે. અને ઇતિહાસની કિતાબોમાં લખાઇ જશે કે હિન્દુસ્તાનનો આલમગીર શહેનશાહ, બ્રાહ્મણ અને જૈન સાધુઓ પાસેથી, યોગીઓ અને સંન્યાસીઓ અને વૈરાગીઓ પાસેથી, કંગાળ અને બિખારીઓ અને ક્ષુધાતુરો પાસેથી, દુષ્કાળપીડિતો અને બેહાલ પ્રજાઓ પાસેથી જઝીયા વેરો ઉઘરાવે છે । તવારીખમાં કાળા અક્ષરોએ કાતરાઇ જશે કે આલમગીર ઔરંગઝેબ બૂખ્યાંતરસ્યાં માણસોનાં મેહોમાંથી અનાજનો કાળો ઝૂંટવી લેવામાં પોતાનું શૈર્ય બતાવી રહ્યો છે । ઔરંગઝેબ, તારા આ કૃત્યથી સારા તૈમુર ફલના સુનામ અને કીર્તિ ઉપર કાળો રંગ લાગી જશે ।

‘તું જે ઇસ્લામનાં ફરમાનોમાં માનતો હોય, તું જે કુરાનના-પયગમ્બરનાં વચનોમાં વિશ્વાસ ઝૂકતો હોય તો, તેમાં લખ્યું છે કે ખુદા રખ્ખુલ-આલમીન છે અને નહિ કે રખ્ખુલ-મુસલમાનીન, ખુદા સર્વ માણસોનો ખુદા છે, નહિ કે એકલા મુસલમાનોનો.

અને ઇસ્લામ અને હિન્દુ એ બન્ને શું છે ? એ બન્ને જૂદા જૂદા શબ્દો જ છે. વસ્તુતઃ ખુદા નામના એ ચિતારાએ, તેની આ દુનિયાની છબીને, જૂદા જૂદા રંગોની મેળવણીથી પોતાની આબાદ તસ્વીર બનાવવા યોજેલા એ જૂદા જૂદા રંગો છે. મસ્જિદ હોય તો યે, તેના નામની જ બંદગીઓ થાય છે : અને મંદિર હોય તો યે, તેના નામસ્મરણ અર્થે જ ઘંટારવ ગાણું રહે છે. એટલે, કોઈ એક ધર્મ કે માન્યતા માટે અંધ પક્ષપાત બતાવવો એ ખુદાના પાક ફરમાનનો ભંગ કરવા સમાન છે. ખુદાની એ છબી ઉપર નવી રેખાઓ આંકવી કે નવા રંગો પૂરવા એ ખુદાની પોતાની ભૂલો કાઢવા બરાબર છે.

‘ ઇન્સાફની દૃષ્ટિએ પણ જઝીયા વેરો એ ભારે અન્યાય છે.....અને તે ઉપરાંત, હિન્દુસ્તાનમાં જઝીયા વેરો એ સાવ નવી જ વસ્તુ છે : અને અત્યારે હિન્દુઓ ઉપર તે નાંખવો એ એકદમ બીનજરૂરી છે.....શોષને કચડવામાં અને હિન્દુઓ ઉપર ગુલમ ગુલમવામાં જ જો ઇસ્લામની રક્ષા રહેલી હોવાનું તમે માનતા હો, તો હું કહું છું કે તમારે સાચી પહેલાં, હિન્દુઓના શિરોમણી રાણા રાજસિંહ પાસેથી જઝીયા વસૂલ કરવો જોઈએ. અને પછી, હું તો તમારી સેવામાં જ હોવાથી, મારી પાસેથી તે ઉધરાવવો. એ તમારે માટે જરા યે મુશ્કેલ કામ નથી. પણ કાઠીઓને અને જન્ટુઓને પગ નીચે છુંદવામાં કાંઈ શોય કે બહાદૂરી નથી.

‘ મને તો તમારા અમલદારોની વિચિત્ર વક્ષદારી જોઈને જ ભારે આશ્ચર્ય થાય છે. તેઓ તમને સાચી વસ્તુસ્થિતિથી વાકેફ જ કરતા નથી : અને એમરે સળગતી આગને માત્ર તણુખંડાથી ઢાંકવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.....’

શિવાજી મહારાજનો આ ઐતિહાસિક પત્ર પ્રગટ કરી, મરાઠા સામ્રાજ્યના એ સંસ્થાપક પ્રત્યે અત્યંત કરડી નજરથી નિઃખનાર બંગાળી ઇતિહાસકાર શ્રી. જહુનાથ સરકાર પણ ઉચ્ચારે છે કે

શિવરાજ તો વિરલ વિમૂતિ હતા : સત્તરમી સદીના નિરક્ષર જાગીરદાર-પુત્રનું જીવન આવી અસામાન્ય પ્રતિભાથી પ્રકાશનું હોય એ ન માની શકાય એવી વસ્તુ છે : પણ હવે તો તે ઇતિહાસ-કથા છે અને શિવરાજના ઉગ્રમાં ઉગ્ર વિરોધકને પણ તે સ્વીકાર્યા વિના છુટકો નથી.

(૪)

ભારત-ઇતિહાસના અધોર અને અત્યંત અટપટા અરણ્યપથો ઉપર પોતાનો પરમ તેજસ્વી પ્રકાશ પાથરતાં જે અનેક ઐતિહાસિક પુરૂષવરો ખડા છે, તેમાં આ શિવાજી મહારાજ એક જ, એવો નરસિંહ છે કે જેના માત્ર નામ-સ્મરણથી જ, આજની પરાધીન દશામાં આપણે ધડીભર આપણા લોહીમાં વસી મથેલી દીનતા અને દાસત્વને જાણે ભૂલી જઈએ છીએ અને સ્વાધીન, સ્વમાનપ્રેમી, સ્વદેશપ્રેમી મનુષ્યો તરીકે શ્વાસોચ્છવાસ ખેંચવા મંડીએ છીએ. ભારતની ઐતિહાસિક વિમૂતિઓમાં આ શિવરાજ એક જ એવી વિમૂતિ છે કે જેની કલ્પના મૂર્તિ આપણી ચક્ષુઓ સમીપ ખડી થતાં, આપણે ધડીભર તો આ દુનિયાનાં દુઃખો ભૂલી જઈએ છીએ; ધડીભર આપણી બધી નિર્બળતાઓ જાણે આપણને ત્યજી જાય છે અને દૃઢતા અને નિશ્ચય, ક્રોધ પુનિત ધ્યેય અને એ ધ્યેયની સાધનાનો પુરૂષાર્થ જાણે આપણા સમગ્ર ચેતનને ભરી રહેતાં હોય એવી વિશુદ્ધ પ્રેરણા અનુભવીએ છીએ. ભારત-ઇતિહાસની આખી અટવીમાં વ્યર્થ ભટકી ભટકાને પાછી ફરતી આંખોને એવી પ્રેરણા મૂર્તિ તો એક જ પતિ શિવાજી મહારાજમાં જ લાઈ છે.

સત્તરમી સદીનો સૂર્યોદય થતો હતો. લોહીથી ખરડાયેલા, મુઠ્ઠાંઓથી ઢંકાયેલા, લૂંટારાઓથી છવાયેલા, આ દુર્ભાગી ભારતના માર્ગો ઉપર, તલ્વારની આણી ભાંકીને ખીન-મુસ્લીમાને મુસ્લીમ બનાવવાની વટાળ-પ્રવૃત્તિ પૂર જોસમાં ચાલી રહી હતી. હિન્દુ પ્રજાનું અસ્તિત્વ ક્રોધ હજારો માર્ગોએ ભૂંસાઈ રહ્યું હતું.

પરદેશી પ્રવાસીઓ પણ એ ત્રાસ અને એ અત્યાચાર જોઈ કંપી ઉઠતા હતા. કોઈ રામદાસ સ્વામી સમા વિચારસૂષ્ટિમાં બળવો માંડી રહ્યા હતા. પણ, વસ્તુતઃ તમામ મોટાં હિન્દુ રાજ્યોનો ક્યારનો યે લય થઈ ચૂક્યો હોવાથી. અને 'હિન્દુપતનો તારણહાર' બંનવાના દુઃસાધ્ય જીવનકર્તવ્યને જીવનનું નિશાન બનાવી-જીવનની પજોષળની સાધનનું ધ્યેય બનાવી રજુ ચડે એવો અસ્મિતાવાન કોઈ નર શાર્દૂલ નીપજતો ન હોવાથી, હિન્દુ નામનો આ હિન્દુસ્તાન દેશમાંથી નાશ થવાની વેળા આવી હતી. એવે સમયે શિવરાજનો અવતાર થયો.

શિવરાજે જીવનાન્ત સુધી, અત્યાચારી સત્તાઓની સામે સંગ્રામ ખેલ્યો અને તેમના આક્રમણને થંભાવી દીધું-અને એટલું જ નહિ પણ એ આક્રમણનાં પૂર પાછાં વાળી હિન્દુઓમાં સ્વત્વની રક્ષાની નવી ભાવના ફુંકી. શિવરાજે હિન્દુઓને શૂરા સમ-સ્વીરો બનાવ્યા, અને હિન્દવી મહારાજ્યની સ્થાપના કરી. શિવાજી મહારાજનું એ જીવનકર્તવ્ય. શિવાજી મહારાજે યુગપલટો સાધ્યો, ઇતિહાસનો ક્રમ બદલી નાખ્યો, કશા જ પ્રતિરોધ વિના કચરાતી, પીડાતી, ધુંદાતી આ ભારતવર્ષની પુરાણી આર્યપ્રજામાં પ્રબળ વિરોધનો જીરુઓ જન્માવ્યો. એ શિવાજી મહારાજની સ્વદેશ-સેવા.

શિવાજી મહારાજની કર્મલીલા મહારાષ્ટ્રમાં ભજવાઈ. મહારાજના ભગવા જંડા નીચે ડુબી એ સ્વરાજ્ય-યુદ્ધમાં સાથ આપવાનું મહદ્ ભાગ્ય વિધિએ એક મરાઠાઓને જ આપ્યું. પણ એટલા માટે કાંઈ શિવાજી મહારાજ એક મહારાષ્ટ્રની જ મિલકત બની શકે છે? શિવાજીના વડવાઓ રાજપુતાનાના રક્ષણહારો હતા, અને એ ક્ષત્રિયકુલ મૂળ તો ગૂજરાતમાંથી મેવાડમાં સચરેલું, પણ એ દાવે શિવાજીને કાંઈ એકલા ગૂજરાતની પૂંજ કહી શકાય છે? એ આંક ખોટા છે. એ મૂલ્ય અધુરાં છે. શિવાજી મહારાજ અખિલ ભારતવર્ષની પૂંજ છે. શિવાજી પંજાબ, બંગાળ, મહારાષ્ટ્ર, મદ્રાસ, ગૂજરાત, રાજપુતાના, એ તમામ પ્રાન્તોની, પ્રાન્તીય નહિ પણ રાષ્ટ્રીય દૈલિત છે. શિવાજી આખી હિન્દી

પ્રજ્ઞની-હિન્દુ, મુસ્લીમ, શીખ, વગેરે તમામ કેમોની બનેલી હિન્દી પ્રજ્ઞની અમૂલ્ય સંપત્તિ છે. શિવાજી મહારાજને રાષ્ટ્રવીરનું જ સ્થાન શોભે. એ સિવાય એ નરસિંહને નાનપ એસે.

શિવાજીના જીવનની નિર્મળ ભાવે તુલના કરનારાઓ, એ 'ભગવા ઝંડા' ના સેવકનો જીવન-આદર્શ પ્રીતી, એ પરમ વિરાગી સાધુપુરુષની સર્વ ધર્મો પ્રત્યેની વિરલ સન્માનવૃત્તિ જાણી, એ રાજપુરુષ-યોદ્ધાનો સ્વદેશને અત્યાચારો અને સીતખોમાંથી મુક્ત કરવાનો સર્વોપરિ અભિલાષ તુલામાં મૂકી, ફેંસલો લખે છે કે, શિવ જન્મે હિન્દુ છે, કરણીએ હિન્દુત્વની રક્ષા અથે ઝૂંજ્યો છે, પણ એના જીવનની સિદ્ધિ, જે આજે ત્રણસો વર્ષના કાળ-વલન પછી આપણી સમક્ષ ઉભી છે તે, તેને રાષ્ટ્રવીરના ગરવા સિંદાસન ઉપર જ સ્થાપે છે. શિવાજી મહારાજનું જીવન એવું ભવ્ય છે અને તેમના કાર્યોમાં એવી પ્રખળ રાષ્ટ્રભાવના, એવી વિશુદ્ધ ધર્મપ્રીતિ, એવી પુનિત કર્તવ્યનિષ્ઠા ઝળહળે છે કે ભારત-વર્ષ એને ભારતવીર તરીકે ન આરાધે તો ભારતવર્ષ ગુમાવે-શિવ-રાજ કે મહારાષ્ટ્ર નહિ, હિન્દુ જાતિ કે હિન્દુ ધર્મ નહિ.

અને હિન્દુ જાતિ તો, જગતના મહાજનોના કીર્તિમંદિરમાં નેપોલીયનો અને ગેરીઆલ્ડીઓની સાથે આસન પામી શકે એવા પ્રતાપી પોતાના આ પુત્રને-શિવરાજને બતાવી ગવં લઇ શકે કે, હિન્દુ જાતિ જે ભારતીય ઇતિહાસમાં અને જગતની તવારીખમાં આવા સમૃદ્ધ અર્પણોનો પોતાનો ફાળો પૂરવાને બરાબર સમર્થ છે. હિન્દુ જાતિના ગગન-સ્પર્શતા જંગી વટવૃક્ષની ઝાળીઓનું છેદન ગમે તેટલા જોરથી ચાલી રહ્યું હોય, જગતભરમાં શાખા-ખાદુઓ પ્રસારતા હિન્દુ-જાતિના તરનાં મૂળ બાળી નાંખવા ગમે તેવા જલદ પ્રયાસો ચાલતા હોય, સદીઓ થયાં પરાધીનતાની તોગ હિન્દુ જાતિના આત્માને અમે તેવા જોરથી કચડી રહી હોય, પણ એ બંધું છતાં, શિવરાજને તો હજી હિન્દુ જાતિમાંથી જ પાડે છે. એનો મર્વ બીજી કંઈ જાતિ લઇ શકે તેમ છે? એના ઇતિહાસ બીજી કંઈ જાતિ બતાવી શકે તેમ છે?

હિન્દુઓ કહી શકે કે, શિવરાજના જીવનના પ્રસંગે પ્રસંગ-માંથી એક જ ઘોષણ ગાજ રહી છે અને તે એ કે હિન્દુત્વ અમર છે; ગમે તેવી પ્રાણુવાન જાતિને પણ કેઠ પાતાળમાં હસેલી ઘે એવા રાજકીય પરાધીનતાની બેડીઓના શતાબ્દિઓના જીવ-લેણ દબાણ નીચેથી પણ તે મસ્તક ઉછાળી શકે છે; તેનાં અંગે અંગને છેદી નાખી તેમને છૂટાછવાયા રજળતાં કરી નંખાયાં છતાં તે અંગો ફરીવાર સંયોજન પામી, તેમાંથી ફરીવાર પ્રાણુવાન અને પ્રતાપી આત્માની યુક્તિ આંગ ઉઠી શકે છે; હિન્દુત્વ તેની ભુગ્નઓના બળે ગમે તેવા વિધ્નો અને અંતરાયોને બેદી શકે છે, ગમે તેવા આક્રમણોની સામે તદ્વાર વીંઝી શકે છે અને એમ, વીરતાપૂર્વક પ્રતિજ્ઞાને શમાવી દીધા પછી, ફરીવાર કુસેકાલે છે. હિન્દુત્વ અમર છે, અમર છે.

હિન્દુત્વની આવી અખુટ શક્તિની સૌ કોઇને પ્રતીતિ કરાવનારા આ શિવાજી મહારાજનો ઉત્સવ એ સમસ્ત ભારતવર્ષને અને અખિલ ભારતીય પ્રજાનો ઉત્સવ છે. જીવાનોનો જીવન-આદર્શ બની શકે એવા એ વીરનો ઉત્સવ એ સર્વ ધર્મોના અને સર્વ વર્ગોના ભારતીય યુવકોનો ઉત્સવ છે. ગૂજરાત, ગૂજરાતના યુવકો, એ ઉત્સવદિને-આવતા ઋમંગળવારના પર્વદિને-શિવરાજની જીવન-કથાની ઝાંખી કરજો, જે આદર્શોને માટે અને જે ભાવનાઓને માટે શિવરાજ ઝૂઝ્યો છે, તે આદર્શો અને તે ભાવનાઓમાંથી એકાદને આછી અધુરી, જીવનમાં પધરાવજો. પુરુષવરોની જયન્તીઓનો એ અર્થ છે. રાષ્ટ્રવીરોના જન્મોત્સવોનો એ અર્થ છે. એવી જયન્તીઓ અને એવા જન્મોત્સવો વેળા એવાં પ્રતાપી જીવનોમાંથી, એ જીવનોને પ્રતાપી બનાવનારી ભાવના અપનાવી લેવાની હોય છે. એથી જ એ ઉત્સવો સહેતુક અને સાર્થક બને છે. ગુજરાત, શિવરાજની જીવનમાત્રના તું અપનાવી લેજો; શિવરાજનો ઉત્સવ ઉજવી એટલી કમાઇ કરી લેજો; અને ગૂજરાતી નગ્નારો, શિવરાજના જય જયકારથી ગૂજરાતને ગમ્મવી મૂકજો; એ વીર યોદ્ધાની એ ઉજવણ દેશભક્તની તમારા હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠા કરજો.

† શિવાજી ત્રિશતક જન્મજયન્તી : ૩, ૫, ૧૯૨૭.

શિવાજીમાં એવી અજબ આકર્ષણ-શક્તિ હતી કે જે માનવજાતના સાચા નેતાવરોમાં જ સંભવી શકે. એવી શક્તિ સિદ્ધાન્તહીન લૂંટારામાં કે સમજ વિહીન ઝનૂનીમાં ન હોઈ શકે. દેશની તમામ પ્રકારની શક્તિઓને, દેશના તમામ પાણીદાર પુત્રોને એ પોતાના અદ્ભુત આકર્ષણ-બળથી પોતાની સાથે સદા રેશમી માંડે બંધાયેલા જ રાખતો. એમાં ધર્મ કે જ્ઞાતિ, રંગ કે વર્ણનો ભેદ વચ્ચે ન આવી શકતો. શિવાજીની રાજસભાના બધા સભ્યો, મહારાષ્ટ્રની નાની મોટી તમામ કોમોમાંથી ચૂંટવામાં આવેલા હતા. શિવાજીનો સ્પર્શ થતાં જ, તેના મેલામાં મેલા સેવકોના અંતરમાં પણ પ્રાયશ્ચિત્તો પાવનકર હુતાશન સળગતો. શિવાજીના પ્રિય માવળો માત્ર લૂંટકાટના હેતુથી જ શિવાજીની સાથે ન ભટકતા. શિવાજીની ઉમદા નેમ એમના સૈના દિલમાં કુરબાન થઈ જવાનો કોઈ અનંદો ઉત્સાહ પ્રગટાવતી. અને જ્યારે માવળો શિવાજીની દૂર દૂરની કૂચોમાં સાથ ન પૂરી શકતા. ત્યારે શિવાજીના ભગવા ઝંડા નીચે મુસલમાન સૈનિકો પણ એવી જ કર્તવ્યનિષ્ઠાથી ખડા રહેતા. શિવાજીનું એવું આકર્ષણ હતું. એવો બાબ્યાધિકાર તો જન્મતની વિરલ વિભૂતિઓને જ સાંપડે છે.

—ન્યાયમૂર્તિ રાનડે

રાષ્ટ્રવીર શિવરાજ

:: જીવન-સ્મરણા ::

શિવાજી-મહોત્સવ જેવા ઉત્સવો પ્રગ્લને, તેના ગરવા બૂતકાળનું સાચું દર્શન કરાવે છે : અને એવા ઉત્સવો ઉગ્રવવા એ પ્રગ્લનો કાયદેસર અધિકાર છે. વિપત્તિઓના ખડકો ભેદીને પોતાનો ભાગ કરનારા સ્વદેશી વીરોની પૂજા કરવાથી. પ્રગ્લમાં કિસાદ પ્રગટે છે, નવચેતન સ્ફુરે છે, નવું શીર્ષ પ્રેરાય છે. આવી વીર-પૂજા રાષ્ટ્રીય નિરાશાનો સચોટ પ્રતિકાર કરી શકે છે...અને વીર-પૂજા એ તો માનવ-સ્વભાવમાં સુદૃઢપણે સ્થપાયેલી સ્વાભાવિક ઉર્મિ છે : એ ઉર્મિને ન કોઈ રોકી શકે. ન કોઈ વિદારી શકે. આજે આપણી રાજકીય લડતમાં કોઈ સ્વદેશ-વીરની પૂજામાંથી મળતી નવ પ્રેરણાની જરૂર છે, અને એ અર્થે સકળ ભારત-ઈતિહાસમાં શિવાજી એક જ એવો વીર છે. શિવાજી એવા કાળે જન્મેલા કે જ્યારે પ્રગ્લને તે વેળાના અસહ્ય અત્યાચારોમાંથી મુક્તિ જોઈતી હતી. અને શિવાજીએ, તેના આત્મ-ભોગ અને વીરવથી સિદ્ધ કરી આપ્યું કે હિન્દુસ્તાન પ્રભુનો લગ્નચેલા દેશ નથી...શિવાજીના જીવનનો એકેએક પ્રસંગ અનુકરણીય છે એમ કોઈ ન માને. ભારતના નવ-જીવનોને તેના જીવનમાં જે સંઘરવા જેવું છે તે શિવરાજનો જીવસે, તેનું નિશ્ચયમળ. તેની સ્વદેશ-પ્રીતિ, તેની સ્વધર્મ-નિષ્ઠા, તેનું આત્મસમર્પણ...આજે વખત બદલાયો છે. હિન્દુ અને મુસલમાન બન્નેના પગમાં બેડીઓ પડી છે : બન્નેને નવ પ્રેરણાની જરૂર છે : અને ભારત-ઈતિહાસમાં શિવાજી એક જ, સ્વાતંત્ર્ય-વીર તરીકે, બન્ને કામને નવ પ્રેરણા આપી શકે તેમ છે. શિવાજી મહોત્સવનો એ એક જ ઉદ્દેશ અને અર્થ છે.

(પુનામાં શિવાજી મહોત્સવ વેળા ૧૯૦૭માં લોકમાન્ય તિલક મહારાજે કરેલા બાણમાંથી)

જીવન-પરાગ

(૧)

દક્ષિણના દુંગરાઓમાં જાણે આજે યે એકલા અટુલા બટકતા દેખાતા એ પુરૂષવરનું-શિવાજી મહારાજનું-પ્રાતઃસ્મરણીય નામ સ્મરણે ચડતાં, ઇંગ્લાંડના એ કોમન્વેલ અને ઇટાલીના એ ગેરીઆલ્ડી, અમેરિકાના એ અબ્રાહમ લીંકન અને હંગેરીના એ ડીકની મૂર્તિઓ આંખ સામે ખડી થાય છે. ત્રણસો વર્ષ પહેલાં, મહારાષ્ટ્રમાં સ્વાધીનતાનો ભગવો ઝંડો ફરકતો કરનાર એ રાષ્ટ્રવીર નરસિંહની રોમાંચકારી જીવનલીલા અંતર-ચક્ષુથી નીરખતાં, ઘડીભર એમ જ મનમાં વસી જાય છે કે આજે યે, તેના જીવન-સાથી ઘોડા ઉપર પલાણેલા એ પુરૂષ, પુનાના રાજમાર્ગ ઉપર એકાકી ઉભો ઉભો, શીરગીઓનું પ્રજલ સાત્રાજ્ય અને હિન્દીએની એટલી જ નિરાધાર નિર્મળતાને લાલ આંખે જોતો જોતો, તેના મરાઠા સરદારોને પડકારી રહ્યો છે કે ‘અય મદો, ફરી એક વાર સંઘર્ષજ જમાવો અને સમરાંગણની વાટ દ્યો !’ આટલું પ્રેરણાદાયી, આટલું પ્રતાપી જીવન હિન્દના ઇતિહાસમાં ખીત્ત કયા નરનું છે ?

રાષ્ટ્રવીર શિવાજી મહારાજ એ કંઈ એક મહારાષ્ટ્રની જ દોલત નથી; પણ તે સમસ્ત હિન્દુસ્તાનની અને સકળ માનવ જાતની સમૃદ્ધિ છે. એ નરશાહૂલ એક મરાઠા કોમની જ નહિ, એક હિન્દુ જાતિની જ નહિ, પણ દુનિયાના ષડ ઉપર જ્યાં જ્યાં

સ્વાધીનતાના પૂનરી અને શુરવીરતાના ભક્તો વાસ કરતા હોય જ્યાં જ્યાં સ્વાર્થત્યાગનો મહિમા મનાતો હોય, ત્યાં ત્યાંની તમામ પ્રજાઓની એ મિલકત છે.

અને છતાં, કોમવેલ અને ગેરીઆઈડીની ગુણુ-ગાથાઓ અજબ બકિતભાવપૂર્વક ગાનાર એના એ અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોએ આ પુરૂષને કેવો કદરૂપો ચિતર્યો છે ? એક અંગ્રેજે એ અનન્ય દેશ-ભક્તને અને સમરવીરને લૂંટારાઓનો સરદાર આલોખ્યો છે. ત્યારે બીજાએ તેને રખડુ મવાલી માન્યો છે અને ત્રીજાએ 'હુમરનો ઉંદર' કહ્યો છે. અને એ આપણાં બાળકો, આપણી શાળાઓમાં, આપણા દેશના ઇતિહાસ તરીકે ભણે છે !

શિવાજીનો અવતાર થયો, ત્યારે ભારતવર્ષની અતિ કરુણ દુર્દશા હતી. ઇસ્લામની ઉજ્જવલ પ્રણાલીઓ ખૂસાવા માંડી હતી. મોગલોના અંતિમ દિવસોમાં પ્રજા અરાજકતાના અને અસ્તવ્યસ્તતાના ત્રાસ નીચે, જૂદા જુદાં ગીરી અને કરવેરાની અતિશયતાના ભારણ નીચે, પીલાતી હતી મુસ્લીમ ખલીફાઓની સાદગી અને પવિત્ર જીવનની પરંપરા તૂટી હતી, અને ઇસ્લામનાં અનિયંત્રિત બળો હિન્દુ શિલ્પકળાના સર્વોત્તમ નમૂનાઓને, પયગમ્બરને નામે, જમીનદોસ્ત કરવામાં મન્યાં હતાં. એ વખતે શિવાજીએ તેના અનુપમ બાહુબળથી, હિન્દુત્વની અને હિન્દુ દેશની રક્ષા કરી, અને 'રક્ષણુદાર'નો ગૌરવપ્રદ ખિતાબ તેના નામ સાથે જોડાયો.

એટલે જ, હિન્દુઓ આજે શિવાજીને હિન્દુવટનાં રક્ષણુદાર તરીકે પિછાની ગૌરવ લે છે. અને એ સાચું જ છે. તેણે મુસ્લીમ આક્રમણકારીઓ સામે તેના સૈનિકોની કિલ્લેબંદી રચી, મહારાષ્ટ્રની રક્ષા કરી એ નિર્વિવાદ છે. પણ શિવાજી મહારાજની પૂજા તો એક હિન્દુ તરીકે કરતાં એક હિન્દી તરીકે થવી ઘટે છે. આજે જે જૂના મરાઠી હક્તરોમાંથી એ શિવાજીએ તેના સિપાઈઓને સંબોધતાં ફરમાન નીકળે છે કે 'મુસ્લીમોના હિન્દુ

મંદિર ઉપરના દક્ષા વખતે સામે થજો, પણ કંદિ મુસ્લીમ ફકીર કે મુસ્લીમ મસ્જદ ઉપર લાથ ન ઉગામશો.' શિવાજીની રજેરગમાં હિન્દુ સંસ્કૃતિનાં અમૃત વહેતાં હતાં; એટલે જ તેની દષ્ટિ રાષ્ટ્રવિધાતાની હતી.

અને આ મહાનુભાવના હૃદયમાં કેવા કેવા ઉદાત્ત ગુણોનું સમેલન થયું હતું? કદાચ એ જ શક્તિ તેના બધા વિજયોની અને તેની જ્વલંત જીવનલીલાની વિધાત્રી છે. એ ઉદાત્ત ગુણોનાં અનેક દ્રષ્ટાંતો મશહૂર છે; પણ એ મહિના થોડા મુખ્ય પ્રસંગો એ પુરૂષવરના ભવ્ય જીવનનાં સંસ્મરણો તરીકે, અહીં ઉતારીએ.

(૨)

શિવનેરના કિલ્લામાં માતા જીજ્ઞાષાની હાયામાં રામાયણ અને મહાભારતના વીરોની સાથે મૈત્રી ખેત્રતાં ખેત્રતાં અને પુનામાં ગુરૂદેવ દાદાજી કોંડદેવની દેખરેખ નીચે યુદ્ધની તાલીમ લેતાં લેતાં, શિવાજીના જીવનમાં ચૌદમાં વર્ષનું પ્રભાત ઉગ્યું. શિવને અને જીજ્ઞાષાને શાહજી રાજાએ પોતાની પાસે થોડો વખત વિજાપુર તેડાવ્યાં. સુદૃઢ શરીર અને ભવ્ય મુખમુદ્રા વાળા, અસ્ત-શસ્ત્રની સર્વ પ્રકારની યુદ્ધકળામાં કુશળ એ ચૌદ વર્ષના ચક્રોર છોકરાને જોઈ વિજાપુરના મુસ્લીમ અમીરો અંજનમ્મ ગયા.

શાહજી રાજાના મિત્ર સરદારો પણ શાહજીના આ પ્રતાપી પુત્રને જોઈ ખુશ ખુશ થઈ ગયા. શિવનો મહિમા આદિલશાહ પાસે પહોંચ્યો. આદલશાહને શિવને જોવાની ઇચ્છા થઈ. શાહજી રાજાને શિવને કચેરીમાં તેડી લાવવા આગ્રહ થયો. શાહજી સમજ્યા કે ભાગ્યદેવી પ્રસન્ન થઈ, આદલશાહની મહેર ઉતરી. શાહજીએ ઘેર જઈ શિવને બીજો દિવસે સવારે કચેરીમાં આવવા તૈયાર થવા કહ્યું.

શિવને એ વાત ન રૂચી. એ નાની અવસ્થાએ પણ શિવમાં એવાં સ્વમાનપ્રેમ અને સ્વધર્મપ્રીતિ પ્રમટ્ટી ચુક્યાં હતાં કે તેને

મુસલમાન બાદશાહને સલામ કરવી એ મોતની સજા જેવું અકારું લાગતું. બીજી તરફથી બાદશાહી કચેરીએ પહોંચતા રાજમાર્ગ ઉપર હચોક મુસ્લીમ કસાઇઓ ગોવધ કરતા એ શિવથી જોઇ શકાતું નહિ. શિવે કચેરીમાં આવવા ના સંભળાવી.

શાહજી નારાજ થયા, રોષિત થયા. જીમ્બાઇ દ્વારા, શિવનાં મિત્રો દ્વારા, અન્ય ઉમરાવો અને સરદારો દ્વારા શિવને બાદશાહનું અપમાન ન કરવા સમજાવ્યો. આખરે શિવ તૈયાર થયો. બાદશાહને કેમ સલામ કરવી, કચેરીમાં કેમ બેસવું વગેરે શાહજીએ શિવને આગળથી શીખવ્યું. શિવે એ બધું ચુપચાપ જોયું. પછી પિતા પુત્ર દરબારમાં ચાલ્યા.

શિવ તો ભર કચેરીમાં, અડગ પગલે, સઃસઝાટ ચાલીને, બાદશાહના આસન પાસે થઇને, બાદશાહને કચેરીના રિવાજ મુજબ કુર્નિસ કર્યા વિના પિતાની પાસે જઇને બેસી ગયો. બાદશાહે શિવના ખબર અતર પૂછ્યા. ઝવેરાતની બેટ આપી. શિવે તે ચુપચાપ લઇ લીધી. શિવની વતી પિતાએ ખુલાસો કર્યો કે પુત્ર કચેરીના રિવાજોથી અપરિચિત છે એટલે આપને કુર્નિસ સલામ નથી કરી. દરબાર પૂરો થયો.

જાણે સગ્ગ પૂરી થઇ હોય તેમ, શિવ પિતાની સાથે દરબારમાંથી થોડાં પાછો આવ્યો. બાદશાહે આપેલાં ઝવેરાત અને આભૂષણ ફેંકી દીધાં. શિવનું આવું વર્તન જોઇ શાહજીને ભારે સંતાપ થયો. પણ મુસ્લીમ સત્તાઓની સામે જીવનભર ઝઝૂમનાર, હિન્દુધર્મના તારણદાર શિવાજી મહારાજની આ બાળ આકૃતિ છે એ, એ કાળે શાહજીને ક્યાંથી સુઝે ?

પછી તો બાદશાહના આગ્રહને વશ થઇ, શાહજી રાગને શિવને વારંવાર દરબારમાં તેડી જવો પડતો. દરેક વેળા શિવ તો બાદશાહને કુર્નિસ કર્યા વિના પોતાને સ્થાને બેસી જતો. એ જોઇ બાદશાહના દિલમાં સંશય ઉત્પન્ન થયો. બાદશાહે શિવને પૂછી જોયું. શિવે અજબ સમયસૂચકતા વાપરી, શાહજીને માથે

કશે જ દોષ ન આવે એવો ઉત્તર દીધો : ‘ મારા પિતાજી મને હંમેશા મુજરો કરવાનું કહે છે. પણ હું ભૂલી જઈ છું અને આપને સલામ કરીને ખેસી જઈ છું. આપ અને મારા પિતા મારે મન એક સરખા જ છે. એટલે આપે એ સલામને જ કુર્નિસ માની લેવી. ’ શિવની ચપળતા જોઈ બાદશાહ હસી પડ્યા. શિવ અને શાહજી, સુખરૂપ ઘેર આવ્યા.

પછી એ, શિવને ન રચતું છતાં, શાહજીની ધમ્મજાથી તેને વારંવાર કચેરીમાં જવું પડતું. એક દિવસ શિવ કચેરીમાંથી પાછો ફરતો હતો, ત્યાં રાજમાર્ગ ઉપર એક મુસ્લીમ કસાઇ ગોવધ કરતો નજરે પડ્યો. શિવની નજરે એ દૃશ્ય આવી ગયું. પિતાની હાજરીમાં એ દૃશ્ય જોઈ હંમેશા અંતરમાં ઉડે. ઉતરી જતો રોષ, આજે પિતા સાથે ન હોવાથી બહાર ધસી આવ્યો. શિવે કેડેથી તસ્વાર ખેંચી કસાઇ ઉપર હલ્લો કર્યો અને ગાય છોડાવી. શિવના આક્રમણના આ વર્તમાન તત્કાળ સારા નગરમાં પ્રસરી ગયા.

વિજયપુરના મુસ્લીમ ઇતિહાસમાં કદિ ન અનેલું, ન જોયેલું, ન સાંભળેલું, શિવને હાથે બનતું જોઈ મુસ્લીમોમાં સંક્ષોભ થયો. ખીજે દિવસે દરબારમાં ચર્ચા થઈ. આદિલશાહ પાસે શાહજીનું બહુ માન હોવાથી, તેમજ શિવ પ્રત્યે બાદશાહનો સારો ભાવ હોવાથી, એ વાત એટલેથી જ અટકી ગઈ. તો એ શિવે તો તે દિવસથી દરબારમાં જવાનું બંધ જ કર્યું.

શાહજી ઉદ્વિગ્ન ચિત્તે એકલા દરબારમાં જવા લાગ્યા. બાદશાહે ઘણા દિવસ સુધી શાહજીને એકલા જોઈ શિવના સમાચાર પૂછ્યા, તેની ગેરહાજરીનું કારણ પૂછ્યું. શાહજી કંઈ જવાબ આપે તે પહેલાં જ સરદાર મીર જુમ્લાએ બાદશાહને વિનાયિ ગુમરી કે ‘રાજમાર્ગ ઉપર થતો ગોવધ શિવથી ન જોઈ શકાયથી એ દરબારમાં નથી આવતો. હિન્દુ મુસ્લીમ પ્રત્યે સમાન દૃષ્ટિ રાખનારા આપના અમલમાં, હિન્દુઓ જેને અત્યંત ધૂણારૂપક પાપકર્મ કહે છે એવું ગોવધકાર્ય ઉઘાડે ચોક થાય એ ઉચિત નથી.’

બાદશાહે આગા ફરવી કે ‘થહેરમાં કોઇએ ગોવધ કરવે નહિ, કોઇએ દુકાનમાં ગોમાંસ વેચવું નહિ. એ આગાનો લોષ ફરનારની સામે કોઇ હિન્દુ હાથ ડગામશે તો તે દાદ સરકારમાં નહિ સાંભળવામાં આવે.’ શિવ ફરીવાર કચેરીમાં જવા લાગ્યો. શિવની હોંશિયારી, તેજસ્વિતા અને દહતા જોઇ, બાદશાહે તેને વારંવાર વસ્ત્રો, આભૂષણો અને મેવા-મિઠાઇ આપવા માંડ્યાં.

બાદશાહની એ બધી પ્રીતિ છતાં, શિવનું દિલ તો ફરીવાર ઝટ પુના પહોંચવા અને આસપાસના કુંભરાઓ ઉપર યથેચ્છ બટકવા માટે જ તલસતું હતું. ચૌદ વર્ષની વયે પણ, શિવના નાના મગજમાં અનેક યોગનાઓ ઘડાઇ રહી હતી.

ત્યાં તો વિધિએ જ એક પ્રસંગ યોગ શિવને જવાની અનુ-
દૃષ્ટતા કરી આપી. એક દિવસ એક કસાઇ ગોમાંસ વધને શહેરના દરવાજા પાસે વેચવા બેઠેલો. શિવ તેના સુહૃદો સાથે ઘોડેસ્વાર થઇને ત્યાંથી નીકળ્યો. કસાઇને જોઇને શિવના રોષનો કોઇ પાર ન રહ્યો. શિવે ઘોડાની લગામ ખેંચી. તે નીચે ઉતર્યો. કમરેથી તલ્વાર કાઢી ત્યાં ને ત્યાં જ તેનો વધ કર્યો. બાદશાહ પાસે ફરિયાદ પહોંચી. બાદશાહે આ પ્રસંગે પણ કંઇ ખાસ નોંધ ન લીધી : પણ આ પ્રસંગથી નગરમાં તો એટલી જોસ-બંધ ચર્ચા ચાલી કે શાહજી રાજા મુંઝાઇ ગયા. તેમને એમ જ લાગ્યું કે શિવ ભયંકર બનતો જાય છે : અહીં રહેવાથી કોઇ દિવસ ગંભીર આફત આવશે. શિવને પુના જવા પિતાની આજ્ઞા મળી.

એ સમયે, દાદાજી કોંડદેવ પુના જંગીરનો હિસાબ લઇ વિજયપુર આવેલા : એટલે શાહજીએ શિવને અને જીજ્ઞાસાને તેની સાથે પાછા રવાના કરી દાધાં.

મુસ્લીમ બાદશાહની હકુમતમાંથી મુક્ત મળવાથી શિવ અત્યંત હર્ષ પામ્યો. પોતાની બાની મહેઞ્જાઓનો વિજયપુરના સત્તાધીશને ગર્ભિત ખ્યાલ આપી તે પુના આવ્યો : અને આવળ મિત્રોની

સાથે પટ્ટાબાળ ખેલવામાં અને લડાઈની રમતો રમવામાં ગુંથાયો. શિવને બાલ્યકાળ પૂરો થયો અને સ્વરાજ્યના સ્વપ્નાં જોતી બાવનાઘસત જીવાનીનો પ્રહર શરૂ થયો.

(૩)

શિવાળએ કલ્યાણનો કિલ્લો સર કર્યો. કલ્યાણનાં મુસ્લીમ કુટુંબો શિવાળના સૈન્યની સત્તા નીચે આવ્યાં. એક સૈન્ય-નાયકે શિવાળ મહારાજને ખુશ કરવા, તેની અધ્ય મતિ મુજબ, કલ્યાણના પરાસ્ત થયેલા સરદારની પુત્રીને પકડી, શિવાળને ભેટ ધરી. એ મુસ્લીમ બાલા અત્યંત રૂપવતી હતી. શિવાળએ તેના પ્રત્યે એક પવિત્ર નજર નાંખી, તેને ખૂંદેનના વ્હાલભર્યા સંબોધને બોલાવી, પોતાની માતા પાસે દિકરી તરીકેનું લાલન-પાલન પામવા મોકલી દીધી.

પછી શિવાળ મહારાજે બીજો દિવસે પોતાના સિપાઈઓનો અને સરદારોનો દરબાર ભર્યો. તે બાલાને દરબારમાં બોલાવી. આખી સભા સ્તબ્ધ બની ગઈ. બાલાને ઢળેલે નેત્રે સભામાં પ્રવેશ કરતી જોઈ, શિવાળ તેના માનમાં ઉભા થયા, અને સૌથી ઉચેઈ આસન એ યુવતીને આપ્યું. શિવાળ બોલ્યા : ‘ આ મુસ્લીમ બાલા મારી ધર્મ-ભગિની છે. માતાએ મારું પારણું બુલાવતાં હાલરડાં માયેલાં કે રાવણ મહાન હતો, પણ તેણે સીતા પ્રત્યે કુદૃષ્ટિ કરી અને તેનો નાશ થયો. માતાનું એ વચન મારે માટે શાઆત છે. આ ખૂંદેન જેવું મારી માતાનું લાવણ્ય હોત તો હું પણ તેના જેવો જ સ્વરૂપવાન હોત. ’

શિવાળએ પોતાની ધર્મ-ખૂંદેનને પહેરામણી કરી, અને પછી તેને તેના પિતા પાસે સહિસલામત પહોંચાડી. શિવાળને ખુશ કરવા આ અપકૃત્ય આચરનાર પેલો સૈન્ય-નાયક આખી સભાના દ્રિષ્ટકારનો માર્યો જાણે ત્યાંને ત્યાં જમીનમાં જ સમાઈ ગયો.

હી માત્રમાં માતૃત્વનાં દર્શન કરનાર શિવના સૈનિકો પણ તે

દિવસથી પરજીને માત-બહેન માનતા બની ગયા. વિશુદ્ધ ચારિ-
ત્ર્યનાં આવાં ઉજ્જવળ દૃષ્ટાંત ભારત-ઇતિહાસમાં કેટલાંક છે ?

(૪)

શિવ કોલાખા પ્રાન્તનો પૂર્વ ભાગ હબસીઓનાં હાથમાંથી
સર કરી લઇ પાછો ફરતો હતો, કોઇએ તેને કહ્યું કે ‘ ગોવલકર
સાવંત નામના એક જગીરદાર પાસે એક પ્રસિદ્ધ તલ્વાર છે. તેનું
મૂલ્ય ત્રણસો હોન છે. એ તલ્વાર અતિ પ્રતાપી છે. જગદંબા
બવાની માતાની એ પ્રસાદી છે. એ તલ્વાર પહેરનારને તેની
તમામ લડાઇઓમાં સદા વિજય જ મળે એવો તેને વર છે.
આપની પાસે એ તલ્વાર હોવી જ જોઇએ. ’

શિવે તલ્વારની ગુણગાથા ગાનાર સામી નજર માંડી. શિવની
આંખો નિઃસ્પૃહતાથી ચમકી રહી. શિવે કહ્યું : ‘ ભવાની માતાની
એ પ્રસાદી મને પ્રાપ્ત થાય તો એટલાં મારાં સદ્ભાગ્ય; પણ એની
પાસેથી ખૂંટવી ન લેવાય. એથી એ તલ્વારની દાક્ષી ભવાની માતા
નારાજ થાય. મારે એ ભવાની તલ્વાર ન જોઇએ. ’

શિવની નિઃસ્પૃહતા અને ઉચ્ચ નીતિશીલતાની વાત ગોવલકર
સાવંતની પાસે પહોંચી. તેને સૂઝ્યું કે આવા મહાન નરની કમરે
જ એ તલ્વાર શોભે. ગોવલકર તલ્વાર લઇને શિવને મળવા
આવ્યો. શિવને પ્રણામ કરી તેમના ચરણોમાં તલ્વારની ભેટ ધરી.
ગોવલકરે શિવને એ ભવાની તલ્વારની આખી કથા સંભળાવી.

નિઃસ્પૃહતા બતાવતાં છતાં આવી અમૂલ્ય તલ્વાર સાંપડી એ
જોઇ શિવે હર્ષરોમાંય અતુભવ્યો : ગોવલકરને પ્રેમથી ભેટયો
અને તેને ત્રણસો હોન અને કીમ્મતી પોશાકની ભેટ આપી.

પછી તો શિવને એ ભવાની તલ્વાર ઉપર અનહદ પ્રેમ
જામ્યો. શિવ દરેક ચડાઇ વખતે, સદા તેને સાથે જ રાખતો.
શિવ એમ જ માનતો કે એ તલ્વાર જ તેને બધા વિજયો

અપાવે છે. શિવ સદા એ ભવાનીની પૂજા કરતો અને નવરાત્રના દિવસોમાં તો ભવાની માતાના ચરણમાં તેની સ્થાપના કરી, તેની ભક્તિમાં લીન થઈ જતો. ભવાની ઉપર એટલી ભક્તિ ન્યોછાવર કર્યા પછી, વિજયાદશમીની પ્રભાતે શિવ વિજય-પ્રસ્થાન માંડતો અને દરેક વખતે 'હિન્દવી સ્વરાજ્ય'નો વિસ્તાર વિસ્તારી પુનઃ ધેર આવતો.

શિવના જીવનમાં તેની ભવાની તત્વારને અત્યંત મહિમાભર્યું સ્થાન છે.

(૫)

શિવે અતિ કઠોર બનીને અનેક રણસંગ્રામ ખેલ્યા, શત્રુના મુલકમાં ખુબ લૂટો ચલાવી, દુશ્મનને પીછો લેવામાં અત્યંત નિષ્ફુરતા બતાવી : એ છતાં તેના હૃદયમાં તો દયાનાં અમૃત જ છલકતાં હતાં. એ દયાવૃત્તિ જ, દુઃખ અને દીનતા ન જોઈ શકવાથી જન્મતી એ પુણ્યપ્રકોપની વૃત્તિ જ શિવના આખા જીવનની ચાવી છે. અને એ વૃત્તિએ જ શિવને કેટલી થે વખત અણધાર્યાં લાભ આપ્યા છે.

શિવે હબસીઓના તાખાના રાગપુર શહેર ઉપર હુમલો કરેલો. એ વેળા શિવને બાલાજી આબાજી નામના એક બ્રાહ્મણ તરફથી કુટડા અક્ષરોમાં લખેલી એક ચરણ મળી. ચરણમાં બાલાજીના કુટુમ્બની દુઃખકથા લખી હતી. બાલાજીના પિતા આબાજીને જાંજીરાના હબસીઓનું કારભાર કરતાં કેવી રીતે મારી નાંખવામાં આવ્યા. પાછળથી આબાજીના પરિવારને કેવી રીતે રાગપુરમાં ગુલામ તરીકે વેચવામાં આવ્યો અને છેવટે બાલાજી, ચીમણાજી અને શામજી એ ત્રણે ભાઈઓ અને તેમની વૃદ્ધ માતા કેવી રીતે દુઃખમાં દિવસો કાઢતા હતા-એ આખું બધાન વાંચીને શિવનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. બીજી પાસથી એ ચરણના લખનાર બાલાજીના મોતીના દાણા જોવા, મરોડદાર, મનોહર અક્ષરો જોઈ શિવ તેના ઉપર પ્રસન્ન થઈ ગયો.

શિવે જવાબ પાઠવ્યો કે તમારે માટે નોકરી તૈયાર છે. બાલાજી ખુશી ખુશી થઇ ગયા. પણ રાજપુરના વેપારીઓનું દેણું ભર્યા વિના તેમનાથી શિવની ચાકરી સ્વીકારા તેમ નહોતું. શિવની પાસે એ મુશ્કેલી રજુ થઇ.

શિવે બાલાજીને પોતાની પાસે બોલાવ્યા. તેમની માતા અને બીજા બંને બાઇઓને બોલાવ્યા. બાલાજીની માતાને આદર આપી શિવે કહ્યું : ‘માતાજી, જેવા આ તમારા ત્રણ પુત્રો છે એવો મને તમારો ચોથો પુત્ર સમજજો. એ ત્રણેને મારી સાથે મોકલો.’ શિવે તત્કાળ બાલાજીને પોતાના ચિટ્લીસ, ચિમણીજીને હસ્તરદાર અને શામજીને રાયગઢના કારભારીના આસને સ્થાપી દીધાં.

પછી તે બાલાજીની ઉચ્ચ બુદ્ધિમત્તા અને અડગ સ્વામિભક્તિ જોઇ શિવની તેના ઉપર કૃપા વધતી ગઇ. શિવ તેના તમામ મહત્વના ખરીતા અને શાસનપત્રો બાલાજી પાસે જ લખાવતો. અષ્ટપ્રધાન મંડળની સ્થાપના વેળા બાલાજીને મંત્રીનું મહત્વનું સ્થાન સોંપાયું. બાલાજીએ એ સ્થાન શિવાજી મહારાજના અંત-કાળ સુધી ઉમદા રીતે સાચવ્યું.

બાલાજી જેવું રત્ન હાથ લાગી ગયું એ શિવાજીના અનુકરણ-શીલ હૃદયનો જ પ્રતાપ. એ ગુણને પ્રતાપે શિવાજીને બાલાજી જેવાં બીજાં અનેક રત્નો સાંપડેલાં.

(૬)

બાલાજી જેવો જ એક બીજો પ્રસંગ છે. શિવાજી મહારાજે વિજયપુર સરકારને હંકારી, રત્નાગિરિ, વિજયદુર્ગ, સાળશી, ખારા પાટણ વગેરે સ્થળોએ પોતાનાં થાણાં નાખવા માંડેલાં. એ સમયે સાતસો પઠાણ મહારાજની ચાકરી શોધતા આવ્યા. વિજયપુર સરકારે તેમને નોકરીમાંથી રજા આપેલી હોવાથી, તેઓ બેરોજગાર

બટકતા હતા. પઠાણોએ મહારાજને અરજ ગુજરી કે “અમે પૂરેપૂરી વફાદારીથી આપની ચાકરી કર્યું અમને નિરાશ ન કરશો.

મહારાજે ખુબ વિચાર કર્યો. તેમનું રાજ્ય હજી બંધાતું હતું અને ચારે તરફ શત્રુઓ પથરાયેલા હતા. એટલે, તેમને ફસાવવાની શત્રુઓની આ પેરવી ન હોય ને ? મહારાજે ખુબ ઝીણવટથી વસ્તુસ્થિતિ તપાસી જોઈ. મુસ્લીમ સત્તાઓ સાથે લડવા જતા તેમના વિશ્વાસઘાતના ભયની સંભાવના વિચારી જોઈ.

મહારાજે પઠાણોને બોલાવ્યા. તેમની ઉંચ ઉચ્ચ તપાસ કરી : તેમના મનોભાવ વાંચ્યા. આખરે તેમને પોતાના સિપાઇના પટ્ટા પહેરાવ્યા અને રાધો બાદશાહ અંગે નામના પઠાણને આ પઠાણ ટુકડીની સરદારી સોંપી. શિવાજી મહારાજના એ અનહદ વિશ્વાસથી વશ બની, એ સાતસો પઠાણોએ મહારાજની બરાબર વફાદારી-પૂર્વક ચાકરી બજાવી.

પછી તો મહારાજના સૈન્યમાં હિન્દુઓ અને મુસલમાનો કોઈ બેદભાવ વિના જ ભરતી થવા લાગ્યા. હિન્દુઓની જેમ શાણા અને શૂરવીર મુસલમાનોને પણ લશ્કરમાં ઉંચા હોદ્દાઓ આપવામાં આવ્યા. મુસ્લીમ સત્તાઓની સામે મોરચા માંડવાની જીવનપ્રતિજ્ઞા લઈ ઝૂઝનારાઓમાંથી, મુસ્લીમોને પણ એટલી સમાનતાપૂર્વક નોકરીઓ આપનારા-એવી ઉદાત્ત રાજનીતિ અચરનારા તો એક શિવાજી મહારાજ જ હોય.

અને એટલે જ શિવાજી મહારાજને આજે રાષ્ટ્રવીરનું ગરતું પદ અપાય છે.

(૭)

શિવે વિજયપુરના મુલક ઉપર અવિરત આક્રમણ શરૂ કર્યો પછી અને એ આદિલશાહી મુલકના કિલ્લાઓ એક પછી એક સર કરવા માંડ્યા પછી, આદિલશાહ આદિલશાહ ખુબ ડાંછે-

ડાયા. તેમણે શિવને શાન્ત પાડવા શાહજી રાજા ઉપર દબાણ કરવા માંડ્યું. પણ શિવ તેની સ્વરાજ-સાધનામાં પિતૃ-આજ્ઞા આડે આવતી હોય તો તેનો પણ લોપ કરવા તૈયાર હતો. એટલે વિજાપુરમાં શાહજીની સ્થિતિ બહુ જ ચિન્તાજનક બની ગઈ.

આખરે એક વખત વિજાપુર સરકારે શાહજીને કેદ પકડ્યા પછી અને તેમને જીવતા ચણી લેવાનો યત્ન કર્યા પછી, શિવના કૌશલથી, શાહજી છુટીને કણ્ઠાટકની પોતાની જાગીરમાં વસવા લાગ્યા. એ વાતને વર્ષો વીતી ગયાં.

પછી તો શિવના વિજય ટંકારે સારા મહાગૃહને ગમ્મવી મૂક્યો. વિજય ઉપર વિજય મેળવતા પ્રતાપી પુત્રને જોવા શાહજી અધીરા બન્યા. વર્ષો સુધી પિતાનાં દર્શન નહિ કર્યા હોવાથી, શિવ પણ શાહજીના ચરણમાં લોટવાને તલસી રહ્યો. શિવે અંતરની પ્રેરણાને અનુસરીને, પિતાને અશ્ચિંતર એવે માર્ગે પ્રયાણ માંડ્યું હતું: એ છતાં યે શિવની પિતૃભક્તિ તો તેની માતૃભક્તિ જેટલી જ અગાધ હતી. આખરે પુત્રના અત્યંત અગ્રહને વશ બની, શાહજી, તેમનાં દ્વિતીય પત્ની અને પુત્ર વ્યક્રોજીને સાથે લઈ શિવના પાટનગરમાં આવવા નીકળ્યા.

શિવે પોતાને આંગણે પ્રભુની પધરામણી ચીતી હોય એવો આનંદ-ઉત્સવ માંડ્યો. શિવે શાહજી રાજાના સન્માનની ધામધુમભરી તૈયારીઓ કરી. શિવે શાહજીના માર્ગમાં આવતા ગામે ગામે સ્વાગતના માંડવાઓ રોપ્યા. શાહજી રાજા તુળજાપુરનાં બવાની માતા, સિંગાપુરના મહાદેવ, પંઢરપુરના વિઠોબા અને શિખર શંભુના મહાદેવના દર્શન કરતા કરતા પુના તરફ આગળ વધ્યા.

શિવ મોટું સામૈયું કરીને પિતાને સત્કાર કરવા જ્યોતુરી ગામ સુધી સામે ગયા. મહારાષ્ટ્રની રીત મુજબ શિવે દેવાલયમાં પિતાનાં ચરણમાં પ્રથમ મસ્તક નમાવ્યું. શાહજી રાજાનું યથાવિધ પૂજન-

અર્ચન કર્યું. શિવનું અને શાહજીનું હૃદય ભરાઇ આવ્યું. પિતા પુત્રની આખો હર્ષાશ્રુથી છવાઇ રહી. બન્નેના કંઠ ગદગદિત બન્યા. શાહજીએ શિવને જમીન ઉપરથી ઉચકી લઇ તેને પ્રેમાલિંગન કર્યું. મેઢની શિવની આ પિતૃભક્તિનું દૃશ્ય જોઇ રહી.

પછી શિવે પિતાને પાલખીમાં પધરાવ્યા અને તેમની પાદુકા હાથમાં રાખી, નમ્રતાપૂર્વક પાલખી સાથે ચાલવા માંડ્યું. સવારી પુના પહોંચી. મોટો દરબાર ભરાયો. શાહજી રાજાને શિવે સિદ્ધાંસન ઉપર આરઠ કર્યા અને પોતે તેમના ઉપર ચમ્મર ઢાળવા માંડ્યું. પછી તો શિવે પિતૃ-દર્શનના હર્ષમાં બ્રાહ્મણોને મિથાન્ન જમાવ્યાં, રંકોનું દારિદ્ર શીટી જાય એટલાં દાન દીધાં.

શાહજી પુના રજા તેટલા દિવસ શિવ દિવસ અને રાત શાહજીની સેવામાં જ રહેતો. શિવે પિતાને પોતાની રાજ્ય-સમૃદ્ધિ બતાવી, રાજ્ય-વ્યવસ્થા સમજાવી, પોતાના કિલ્લાઓની યોજનાનો ખ્યાલ આપ્યો. શાહજી એ બધું જોઇ બહુ આનંદ પામ્યા.

શાહજીની વિદાયનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. પિતાને સદા પોતાની પાસે જ રહેવા શિવે આગ્રહ કર્યો. પણ કર્ણાટકની જાગીરની વ્યવસ્થા કરવા કર્ણાટકમાં જ રહેવાની શાહજીએ વૃત્તિ બતાવી. શાહજી અને શિવ ફરી ફરીને ભેટ્યા. શિવે તેના અનુજ વ્યંકોજીને, માતા તુકાબાઇ મોહિતેને મહામુલ્યવાન ભેટો આપી. શાહજીએ વિદાય લીધી. શિવે, પિતાના આગમન વખતે જે વૈભવથી તેમનું સન્માન કરેલું એ જ વૈભવથી તેમના પ્રસ્થાનને વધાવ્યું.

વિષુટા પડવાની ઘડીએ, શિવે બંધુ વ્યંકોજીને અને પિતાના અનુચરોને, અશ્રુભર્યાં નેત્રોએ સૂચના કરી કે : ‘ પિતાજી વૃદ્ધ છે. તેમની બરાબર ચાકરી ઉઠાવજો. તે સુખમાં રહે તે માટે બરાબર કાળજી રાખજો. ’ પછી તો એ વર્ષમાં જ શાહજી મૃત્યુ પામ્યા.

શાહજીએ જીજ્ઞાસાને તરછોડ્યા છતાં, અને શિવને પણ

જન્મકાળથી જુદો રાખ્યા છતાં, તેમના પ્રત્યે શિવે જે અનન્ય પિતૃભક્તિ બતાવી તે તો એક શિવમાં જ સંભવે !

(૮)

શિવે વિઙ્ગપુરના અફઝલખાનને રાખ્યો અને મોગલ-સુબા સાહિસ્તખાનને શિકસ્ત આપી : એથી શિવના નામે મોગલાધ અને આદિલશાહી કમ્પતાં હતાં. ઔરંગઝેબ આગ્રામાં બેઠો બેઠો શિવને સકંઘમાં લેવા અનેક ઘાટ ધડતો હતો. આખરે શિવ જયસિંહના શબ્દોમાં વિશ્વાસ મૂકવાથી ફસાયો. શિવે ઔરંગઝેબની મુલાકાત લેવા આગ્રા જવાનું કબૂલ કર્યું. પણ જતાં પહેલાં, શિવે, યુરામાં યુરા ભાવીની કદપના કરી, એ મુજબ વ્યવસ્થા કરી કાઢી. શિવની એ દૂરદર્શિતા, એ દીર્ઘદષ્ટિ, તેને શાણ્ણમાં શાણ્ણ રાજપુરુષની કક્ષામાં સ્થાપે છે.

આગ્રા જવા માટે ઉપડતાં પહેલાં, શિવે પોતાના અમાત્યો અને પ્રવાનોની સાથે મંત્રણા કરી : ગેરહાજરીમાં કારભાર કેમ ચલાવવો, સ્વરાજ્ય કેમ સાચવો રાખવું, શત્રુ-દળના હક્ષાઓનો કેમ સામનો કરવો, એની આખી યોજના કરી. પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યનો પ્રમુખ, પોતાનો કાળ પૂરો થતાં, હળવે દિલે, રાજ્યની લગામો પોતાના અનુગામીના હાથમાં સોંપે એમ શિવે પોતાના ત્રણ પ્રધાનોને રાજ્યની લગામો સોંપી અને તેમના શાસનને શિર-સાવંધ ગણુવા રાજ્યમાં આજ્ઞા ફેરવી. શિવે પોતાના સામંતોને અને સિપાઇઓને જાગૃત રહેવા સૂચના કરી : આગ્રામાંથી સદા પોતાના ખબર મેળવતા રહેવા બોધ દીધો.

છેવટે રાજ્યના સૌ કારભારીઓને ભેગા કરી શિવે પ્રવચન કર્યું કે : ‘ આ રાજ્ય શિવનું નથી, ધર્મનું છે, એટલે તેની યરાખર રક્ષા કરજો. આગ્રામાં કંઈ વિકટ પ્રસંગ આવી પડશે તો પણ હું મારા બદાદૂર સાથીઓની સહાયથી, મારો માર્ગ કરી લઇશ. મારી કંઈ ચિન્તા ન કરજો. શિવ ઔરંગઝેબને પૂરો પડવા

સમર્થ છે.' આમ, સર્વ વ્યવસ્થા કર્યા પછી, માતા જીજ્ઞાસા, અને જમદંજી ભવાનીની આશિષ લઈ સુવરાજ સંભાળ અને ૭ મુખ્ય સરદાર અને ૪૦૦૦ માવળ સૈનિકો સંગાથે, શિવ આગ્રા ઉપડયા.

દૂર માંડયા પછી પણ, પોતાના કિલ્લાઓના કિલ્લેદારો કેવો બદોબસ્ત જાળવે છે એ જોવાનું શિવને મન થયું. એક રાત્રે લશ્કરે મુકામ નાંખ્યા પછી, શિવ એકસો પાસેનો પોતાનો કિલ્લો જોવા નીકળ્યો. કિલ્લાના દરવાજા પાસે જઈને તેણે કિલ્લાના હવાલદારને હાકલ કરી : 'શિવાજી મહારાજ બહાર ઉભા છે. તેમની પાછળ દુસ્મનોનું લશ્કર પડ્યું છે. માટે દરવાજા ઉઘાડી મહારાજને અંદર લઈ લ્યો.'

હવાલદારને શિવનું શાસન હતું કે ગમે તેવા સંજોગોમાં રાત્રે કિલ્લાના દરવાજા ઉઘાડવા જ નહિ. એ શાસનને હવાલદાર કેમ ઉઘાપી શકે; એ શાસન જતાં હવાલદાર કેમ કિલ્લો ઉઘાડે ? હવાલદારે જવાબ દીધો : 'શત્રુનું લશ્કર આવતું હોય તો તેની સામે થવાને મારાં માણસો મોકલવાની હું વ્યવસ્થા કરું છું. પણ દરવાજા તો પ્રાતઃકાળ થયા પછી જ ઉઘાડી શકશે.'

શિવે ફરી ફરી વાર, જુદી જુદી રીતે હવાલદારને દરવાજા ઉઘાડી નાંખવા આગ્રહ કર્યો. હવાલદાર અડગ રહ્યો. આખરે પ્રાતઃકાળે દરવાજા ઉઘાડ્યા. હવાલદારે શિવરાજને ઉભેલા જોયા, પ્રણિપાત કર્યા. શિવે હવાલદારની કર્તવ્યનિષ્ઠાથી પ્રસન્ન બની, તેને શાખાસી આપી, તેની પીઠ ચામડી. શિવ પોતાના કિલ્લાઓની આવી સુવ્યવસ્થા જોઈ હર્ષ અનુભવતો પોતાની છાવણીમાં પાછો વળ્યો.

શિવની આવી દક્ષ વ્યવસ્થાશક્તિના પ્રતાપે જ, તેની ગેર-હાજરીમાં, તેનું સ્વરાજ્ય સચવાઈ રહ્યું-ઉઘડું તેમાં થોડા કિલ્લાઓનો ઉમેરો થયો.

(૯)

ઔરંગઝેબ જેવા પ્રપંચકુશળ પાદશાહને પણ છક્કડ લગાવી, શિવે તેનું કારાગાર છોડ્યું. મહારાષ્ટ્રનો એ નરસિંહ ઔરંગઝેબની આંખો આંજી, તેની આંખોની કિલ્લેબંદી ભેદીને ચાલ્યો ગયો, અને કશી જ હાનિ પામ્યા વિના માતા જીજ્ઞાસાનાં ચરણમાં પહોંચી ગયો. એ આખો પ્રસંગ અદ્ભુત અને રોમાંચકારી પરાક્રમેથી ભરપૂર છે.

આમળથી પેરવી કરી રાખ્યા મુજબ, શિવાજી મહારાજ અને સંભાજી મિઠાઇના ટોપલાઓમાં બેસી, ઔરંગઝેબની ચોકીઓને સુખરૂપ વડાવી, યમુના નદીને તીરે આવીને ઉભા. ત્યાં તેમના માટે એક પાણી પંથો અશ્વ તૈયાર રાખવામાં આવેલો. શિવે અશ્વ ઉપર સ્વારી કરી, સંભાજીને આમળ બેસાડ્યો : અને લગામ ઢીલી મૂકી. ઉચે સાહે પાસેના માણસોને ખજર આપ્યા કે ‘મહારાષ્ટ્રનો શિવ જાય છે. ઔરંગઝેબને ખજર કરજો !’ લોકો સામું જુઓ ત્યાં તો ઘોડો અદૃશ્ય થઈ ગયો.

શિવ પાસેના એક ગામડામાં પહોંચ્યો. આગ્રા છોડતી વેળા શિવે ઔરંગઝેબને જાહેર પડકાર કર્યો હોવાથી, શિવ સમજતો હતો કે મોગલ સિપાઇઓનાં જુથનાં જુથ તેની શોધ માટે ચોદ્દિશમાં નીકળી પડશે. શિવે એ સૈને હંફાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. શિવે સાધુનો વેશ પહેર્યો, માથે મુંડન કર્યું અને દેહ ઉપર ભભુત લગાવી. સંભાજીને અને બીજા ત્રણ ચાર સાથીઓને પણ ભગવી કન્યા પહેરાવી. પછી બીજી ચતુરાઇ વાપરી—સીધો માર્ગ છોડી આડે લંબાણ માર્ગે સ્વદેશ જવાની.

સંન્યાસી શિવની જમાત મથુરા અને વારાણસી વગેરે તીર્થોનાં દર્શન કરતી કરતી આમળ ચાલી. મથુરામાં શિવે સંભાજીને પોતાના એક આત્મજનને ત્યાં ગુપ્ત વેશમાં મૂકી દીધો. પછી પોતે, સાવ ચિન્તારહિત બની, આમળ ચાલ્યો.

મથુરા છોડ્યા પછી, શિવે માર્ગમાં આવતા પ્રત્યેક તીર્થનાં દર્શન કરવા માંડ્યાં. એક પાસથી ચોમાસું ચાલતું હોવાથી, શિવને આડા માર્ગે ચાલવામાં ભારે મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડતી- નદીઓમાં પૂર આવતાં હોવાથી, નદીઓ તરીને સામે પાર જવું પડતું અને અજળ્યા ડુંગરાઓ વીધીને અને અધાર જંગલો વટાવીને આગળ ચાલવું પડતું-ત્યારે બીજી પાસથી શિવને કેદ પકડવા ઔરંગઝેબના માણસો આખા ભરતખંડમાં છુટ્યા હોવાથી અને ગમે તે ઉપાયે શિવને ફરીવાર ગિરફતાર કરવા ઔરંગઝેબ પછાડા મારતો હોવાથી, શિવને બહુ જ સાવધ રહેવું પડતું. એ છતાં યે શિવ તો, સંપૂર્ણ મનઃશાંતિથી, દેવાલયોમાં પ્રભુનાં દર્શન કરતો, સ્વદેશને માર્ગે નિર્વિઘ્ન આગળ વધે જ જતો હતો.

એક ગામના ફોજદાર અલ્લી કવાલીએ, શિવાજી આગ્રામાંથી ન્હાસી છુટેલા હોવાના ખબર આગળથી મળેલા હોવાથી, શિવને અને સાથેની મંડળીને સંશય પડતાં કેદ પકડી. કેદીઓની ઝીણી તપાસ ચાલી. મધરાતે શિવે એકલા ફોજદારની ખાનગી મુલાકાત લીધી, પોતે ફાણુ છે એ હિમ્મતપૂર્વક ફોજદારને કહી દીધું અને સવા લાખનો હીરો તેના હાથમાં મૂક્યો. ફોજદારે ફરજ કરતાં હીરાને વધારે બહાલો કર્યો અને શિવ છુટીને વારાણસીને માર્ગે આગળ ચાલ્યો.

વારાણસીમાં શિવ નદીતીરે સ્નાન કરતો હતો. ન્હાતાં ન્હાતાં શિવે ઘાટની બનાવટની ભૂલો બતાવવા માંડી. શિવને સ્નાન કરાવનાર બ્રાહ્મણ એકદમ બોલી ઉઠ્યો: ‘તમે સાધુ નથી, કોઈ વેશધારી છો.’ બ્રાહ્મણના એ શબ્દો આસપાસનો સમુદાય ઝીલે ત્યાં તો શિવ અદૃશ્ય થઈ ગયો. થોડી જ પળો પછી, ઔરંગઝેબના અનુચરો શિવની શોધ ચલાવવા એ જ સ્થળે આવી પહોંચ્યા. પણ શિવ તો ક્યાંય અક્ષોપ થઈ ગયો હતો !

શિવ ગયાજીની યાત્રા કરી જગન્નાથજીના દર્શને પુરી જતો હતો. માર્ગમાં તેને ઘેરો ખરીદવાનું મન થયું.

શિવ અશ્વના એક સોદાગરની પાસે ગયો. એક અશ્વ પસંદ કર્યો. કીમ્મત ઠરાવી. બૂલથી શિવે રૂપિયાને બદલે સોદાગરને સોનાના હોન આપી દીધા. શિવની ન્હાસભાગના વર્તમાન આ સોદાગરને કાને પથ્થુ આવેલા, તે એકદમ બોલી ઉઠ્યો : ‘આ તો શિવાજી જ હોય, નહિ તો રૂપિયાને બદલે હોન આપી શકે.’ શિવે પોતાની હોનની આખી કાથળી સોદાગરને આપી દીધી અને પોતાની વાત કાઢતે ન કરવા સૂચના આપી.

શિવ અશ્વ ઉપર ચડીને આમળ ચાલ્યો. જગન્નાથપુરીની યાત્રા કરી તે પશ્ચિમ તરફ વળ્યો : ગોંડવણ, હૈદરાબાદ અને વિઝ્જ-પુરના મુલકમાં થઈને શિવે સંન્યાસીને વેશે સ્વરાજ્યમાં પગ મૂક્યો. સ્વરાજ્યની પ્રજાનાં સુખદુઃખનું નિરીક્ષણ કરવા માંડ્યું.

એક રાતે શિવ એક ખેડૂતને ઘેર ગયો. બિક્ષા માગી. ખેડૂતની ડોશીમાએ સંન્યાસીને બિક્ષા આપતાં, શિવના સિપાઈઓ ઉપર શ્રાપ વરસાવવા માંડ્યાં : ‘શિવાજી મહારાજ ઔરંગઝેબની હડમાં પડ્યા છે; અને પાછળથી તેના સિપાઈઓ અમને લૂંટી રહ્યા છે. ઘરમાં કંઈ ખાવાનું ય નથી રહ્યું. મહારાજ, તમને શું આપું ? હવે તો શિવ મહારાજ આવે અને અમને રક્ષણ આપે તો જ અમે ઊગરી શકીએ.’ શિવે એ ખેડૂત અને તેના ગામનાં નામદાર નોંધી લીધાં અને પોતે ઘેર પહોંચ્યા પછી એ ખેડૂત-કુટુંબને પોતાની પાસે તેડાવ્યું. તેમને તેમના લૂંટાયેલા માલતી કીમ્મત કરતાં બમાયું દ્રવ્ય આપ્યું. ખેડૂતકુટુંબ હરખાતું અને શિવ મહારાજનાં શુભ ગાતું પોતાને ગામ પાછું ફર્યું.

આમ, પ્રજાનાં ફિલ વાંચતો શિવ આખરે રાયગઢ પહોંચ્યો. એ જ અવધુતના વેશમાં તે માતા જીજ્ઞાષાના દ્વારે જઈને ઉઘો. દ્વારપાળ મારફત માતાને કહેવડાવ્યું કે એક સાધુ મળવા માગે છે. પરવાનગી મેળવી દ્વારપાળ સાધુને જીજ્ઞાષા સમક્ષ લઈ ગયો, શિવે તો એકદમ આમળ વધી જીજ્ઞાષાનાં ચરણમાં ઠંડવત્ પ્રણામ કર્યા. અલ્પ જગાવનારા અવધુતને આમ ધરતી

ઉપર આઘોટતો જોઇ જીજ્ઞાસુ અચંખો પામ્યા. અવધુત આગળ વધ્યો. તેણે જીજ્ઞાસુની પાસે જઈ તેમના ખોળામાં માથું મૂક્યું. તો એ જીજ્ઞાસુ શિવને ન ઓળખી શક્યાં અને તેમના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. આખરે શિવે માથેથી સાધુની ટાપી ઉતારી નાંખી.

જીજ્ઞાસુએ શિવના અસ્તક ઉપરનાં નિશાન તત્કાળ ઓળખી કાઢ્યાં. તેમણે હરખશ્વેલાં બની, શિવને ગોદમાં ખેંચી લીધો. શિવે પોતાના પલાયનની આખી કથા માતાને કહી સંભળાવી. જીજ્ઞાસુ જેમ જેમ એ અદ્ભુત અને રોમાંચકારી કથા સાંભળતાં ગયાં, તેમ તેમ પોતાના પ્રતાપી પુત્રના પરાક્રમે જાણી તેમનું માન-હૃદય હર્ષોન્માદ અનુભવવા માંડ્યું.

પછી તો શિવના નિર્વિદ્ધ પુનરાગમનના સમાચાર રાયગઢમાં અને સારા મહારાષ્ટ્રમાં પ્રસરી ગયા. મહારાષ્ટ્રમાં ઘેર ઘેર આનંદોત્સવ ઉજવાયો.

શિવ-પલાયનના આ એક જ પ્રસંગમાં, શિવના કેટલા વિશિષ્ટ ગુણોની ઝાંખી થાય છે ?

(૧૦)

શિવરાજ જ્યારે રાજધાનીમાં હોય ત્યારે તેમની દિનચર્યા, ઘડીયાળ વિનાના એ જમાનામાં ઘડીયાળના કાંટાની નિયમિતતાથી ચાલતી અને તેમના અનુચરોને સુંદર દૃષ્ટાન્ત પૂરું પાડતી. મહારાજે દિનચર્યાના ખાસ નિયમો કરી રાખેલા. ગમે તેવા સંજોગોમાં પણ મહારાજ દૃઢતાપૂર્વક એ નિયમોનું પાલન કરતાં.

પરોઢિયાની પહેલી નોખત વાગે કે તરત જ શિવરાજ પથારી તણ દેતા. પછી થોડો વખત ધર્મગ્રંથોનું શ્રવણ કરતા. પછી કમર બાંધી કલાક વિતાવતા અને સૂર્યોદય થયા પછી બહાર

મેદાનમાં પહોંચી, તીરંદાજી અને તલ્વારની પટ્ટાખાજી ખેલવાની ક્વાયત લેતા. ત્યાં જ સૈનિકોની અને સરદારોની ક્વાયત જોતા.

પછી મહારાજ સભાગૃહમાં સંચરતા. કારભારીઓ પોતા-પોતાના કામની મહારાજ પાસે સુનાવણી કરતા. અરજદારો મહારાજ રૂબરૂ આવી અરજ ગુજરતા, સૌ કોઇને મહારાજની હજુરમાં હાજર થઇ અરજ ગુજરવાની સંપૂર્ણ છુટ હતી.

સભાગૃહનું કામ પતાવી મહારાજ ભોજનાલયમાં જતા. સાદું ભોજન લઇને મહારાજ મંત્રણાગૃહમાં આવતા. ચિટણીસ અને મંત્રી પાસે અગત્યનો પત્રવ્યવહાર કરાવતા. પછી બીજાં રાજકામોમાં ગુંથાતા.

સાંજે મહારાજ દેવદર્શને નીકળતા. વળતાં લોકચર્યા જોતા જોતા અખાડામાં જતા અને મગદળ, જંજીર તગેરે પહેલવાની કસરતોમાં સંધ્યાકાળની બે'ક ધડી ગાળી પોતાની હવેલીએ પહોંચતા. ત્યાં રાતના ભોજન પછી, કથાકીર્તન થતાં અને પછી, જનસમુદાય વિખરાયા પછી, પ્રધાનમંડળ સાથે ગુપ્ત મંત્રણાઓ થતી, ગુપ્તચરો પાસેથી બાતમીઓ મેળવાતી અને અગત્યનાં શાસનો ધરાતાં. પછી મોડી રાતે મહારાજ અંતઃપુરમાં સિધાવતા.

મહારાજના આવા ગંભીર દૈનિક કાર્યક્રમમાં પણ આનંદ અને વિનોદને મહત્વનું સ્થાન હતું. મહારાજનો વિનોદ એટલે પ્રજાનાં બાળકો સાથે રમતગમ્મત. સવાર અને સાંજ બન્ને વખત મહારાજની હવેલીમાં ગામનાં બાળકો ટોળે મળતાં અને મહારાજ, સૌની સોબતમાં, સૌ પોતાનાં જ બાળકો હોય એવા પ્રેમથી, કલાકેક ગમ્મત કરતા : છેવટે સૌ બાળકોને પ્રસાદી વહેંચતા.

જીવન એટલે સવ રસોનો મુખબુર સમન્વય : એ સત્રની શિવાજી મહારાજના જીવનમાં બરાબર ઝાંખી થતી.

(૧૧)

શિવાજી મહારાજની પૂર્વાવસ્થામાં, કલ્યાણનો કિલ્લો સર કરતી વેળા, ત્યાંના પરાજીત મુસ્લીમ સરદારની કન્યાને ધર્મની બહેન મણીને પહેરામણી કરવાનો જે ઐતિહાસિક પ્રસંગ નોંધાયો છે, તેવા જ બીજા એ પ્રસંગો મહારાજની ઉત્તરાવસ્થામાં પણ નોંધાયા છે, અને એ ઉત્તરાવસ્થાના પ્રસંગો તો, કલ્યાણની મુસ્લીમ—બાળાની ઘટના કરતાં, શિવાજી મહારાજની અસામાન્ય કર્તવ્ય-નિષ્ઠતા અને નીતિપાલકતા ઉપર ક્યાંય વધારે જોરદાર પ્રકાશ પાથરે છે.

શિવાજી મહારાજ કર્ણાટકમાં વિજય—ધ્વજ રોપી, માધસેર થઇને સ્વગૃહે પાછા ફરતા હતા. માર્ગમાં બેલવાડી નામના નાના કિલ્લાના જાગીરદારની વિધવા વીરનારી સાવિત્રીના માણસોએ શિવાજી મહારાજના સરંજામ ઉપર હુમલો કર્યો. મહારાજના માણસોએ પાછા વળી બેલવાડી ઉપર ઘેરો લાદ્યો. વીરનારી સાવિત્રીએ અપૂર્વ વીરતાપૂર્વક સત્તાવીશ દિવસ સુધી એ ઘેરા સામે ઝીક ઝીલી. આખરે બેલવાડીનો કિલ્લો જીતાયો. સાવિત્રી કેદ પકડાઇ. સખુજી ગાયકવાડ નામના સામંતે, એના ઉપર કુડી નજર નાખી. સાવિત્રી સમી વીરનારી પોતાના સામંતને હાથે અપમાનિત બન્યાના વર્તમાન શિવાજી મહારાજને પહોંચ્યા.

શિવાજી ક્રોધથી લાલચોળ થઇ ગયા. સખુજીને ગુન્હેગારના પિંજરામાં પોતાની સમક્ષ ખડો કર્યો. કુડી નજર કરવાના અક્ષમ્પ અપરાધ માટે, તેની બન્ને આંખો ખેંચાવી કાઢી અને તેને જીભરની સપ્ત જેલ આપી. પરંતુ એટલે માતા : શિવાજી મહારાજની એ ધર્મભાવનાનો લોપ થયાતું જ્યારે જ્યારે તેમના જાણવામાં આવતું ત્યારે ત્યારે, તે લોપ કરનાર ગમે તે હોય—પોતાનો સગો પુત્ર હોય—તો પણ આકરામાં આકરી સજા થતી.

એવો જ એક બીજો પ્રસંગ પણ ઇતિહાસે નોંધ્યો છે. શિવરાજ મહારાજનો યુવરાજ સંભાજી સ્વચ્છંદી, વિષયલોલુપ અને

દુરાચરણી હતો. સંભાળ, પોતાની રૈયતની બહેન પુત્રીને કદિ ન રંજકે તેના માટે બહુ જ સખ્ત ચોકી રહેતી. છતાં યે એક વખત, એ ચોકી તોડીને, સંભાળએ, તેના અંતરસ્થ શયતાનની આજ્ઞાને વશ બની, શિવાળ મહારાજના નામને કલંક બેસે એવું અપકૃત્ય કર્યું.

એક વખતે, મહારાજના રાજમહાલયમાં સ્ત્રીઓનો ઉત્સવ હતો. કિલ્લાની તમામ સૌભાગ્યવતીઓ રાજમહાલયમાં મળી હતી. તેમાંથી એક અત્યંત લાવણ્યમયી બ્રાહ્મણ યુવતીને જોઇ સંભાળ મોહાંધ બન્યો. બ્રાહ્મણનારી ઉપર બળાત્કાર ગુજર્યો. મહારાજને એ ખબર મળતાં જ, સંભાળને પકડી મંગાવ્યો. અને પ્રધાન-મંડળ સમક્ષ જ સખ્ત કેદની સજા ફરમાવી. સંભાળને પન્હાળાના કિલ્લામાં કેદ કર્યો. પ્રધાનોએ સંભાળને બાળક ગણી તેનો આ ગુન્હો માફ કરવા મહારાજને વિનતીઓ કરી. પણ મહારાજ અડગ રહ્યા. સંભાળને પન્હાળામાં કેદ બરદાસ્ત કરવી પડી.

આખરે આવું બંધનમય જીવન-આવી કેદીની દશા-સંભાળથી ન સહન થઇ શકવાથી, તે એક રાત્રે પન્હાળામાંથી ન્હાસી છૂટ્યો અને પોતાના પિતાના કદા શત્રુ મોગલ સરદાર બહાદુર-શાહને જઇને મળ્યો. સંભાળની ન્હાસભામથી શિવાળ મહારાજના છેલ્લા દિવસો અતિ દુઃખમય બની ગયા.

પણ એ બધું છતાં, ભારતઐતિહાસમાં તો, 'શિવ એટલે સ્ત્રી-પવિત્રતાનો રક્ષણહાર' એવા શિવાળ મહારાજના નામના જ્યદુદ્બિ આજે યે વાગી રહ્યા છે અને જ્યાંસુધી ઐતિહાસ જીવશે ત્યાંસુધી વાગ્યા કરશે.

(૧૨)

શિવરાજ એટલે ધર્મવીર, શિવરાજ એટલે વિરલ ધર્માત્મા. શિવરાજ એટલે ભગવા ઝંડાનો એવક, એવી ઐતિહાસકારો શિવરાજની ઓળખ આપે છે. શિવરાજમાં એ ઉડી, સર્વોત્કટ સ્વ-

ધર્મપ્રીતિ ન હોય તો આજે ત્રણસો વર્ષ પછી એ સારા ભારતવર્ષની વંદના પામતા સ્વદેશીય શિવરાજ જ ન હોય. પણ માતા જીજ્ઞાષાએ પોતાના દૂધની સાથે રામાયણ અને મહાભારતનું પાન કરાવ્યા પછી, એ સુદૃઢ પાયા ઉપર આપું ચણતર કરનાર શ્રી. સમર્થ રામદાસ સ્વામી જેવા ધર્મપિતા શિવરાજને મળી ગયા. એમણે શિવરાજનું સાચું ઘડતર કર્યું. શિવરાજને હિન્દુપતનો તારણહાર સર્જનાર એ સાધુવર રામદાસ મહારાજ.

શિવરાજમાં તેના બાલ્ય કાળથી જ ઉડી ધર્મભાવના પ્રગટી હતી. જુવાન શિવ, કોઇ સ્થળે કોઇ હિન્દુ સંતમહંતનાં કે મુસ્લીમ મૌલવીમુશિંદનાં ભજનકીર્તન હોવાનું જાણવામાં આવે કે તરત જ એકસો એ મિજલસોમાં પહોંચી જતો: અને મોડી રાત સુધી, શ્રોતૃસમુદાયમાંના એક તરીકે, આવેશમય ભક્તિભાવપૂર્વક, ધૂનમાં ડોલતાં ડોલતાં, ભજનો સાંભળ્યા કરતો. શિવરાજના સમકાલીન શ્રી. રામદાસ સ્વામી, તુકારામ બાવા, રંગનાથ સ્વામી વગેરે સંતો જ્ઞાનદેવ-નામદેવના અભંગો ગાય છે એવી ખબર મળતાં, ગમે તેટલા ગાઉનું અંતર હોય તો યે, શિવરાજને ત્યાં પહોંચ્યે જ છુટકો.

એક વાર તુકારામ પુનામાં કીર્તન કરતા હતા. શિવરાજ ત્યારે સિંહગઢના કિલ્લામાં વસતા. તુકારામના ભજનના સમાચાર મળતાં, શિવરાજ હંમેશ રાત્રે પુના આવવા લાગ્યા. તુકારામ આવતા બોધની શિવરાજ ઉપર ખુબ જ ઉડી છાપ પડવા માંડી. એક વખત તુકારામે કીર્તનોની એવી ધૂન મચાવી અને તે દ્વારા શ્રોતૃજનોને વૈરાગ્યનો એવો સચોટ જોષ દીધો કે શિવરાજ રાજ-પાટ અને સ્વાભાવ-સાધનાની બધી 'જંજળ' ભાગી બાવા બની જવાનો નિર્ધાર કરીને ઘેર પછા ફર્યા. અને સાચેસાચ, શિવરાજે બધી ઉપાધિઓને પરહરી, એકાન્તમાં પ્રભુસ્મરણમાં જ દિવસો ગાળવા માંડ્યા.

શિવરાજનો આ પલટો જોઇ સૌ મભરાઇ ઉઠ્યાં. માતા જીજ્ઞાષા તત્કાળ તુકારામ પાસે પહોંચ્યાં. શિવરાજની મનોદ-

શાની વાત કરી, તેને પાછો ડેકાણે લાવવા-પાછો કર્મયોગને માર્ગે વાળવા બાવાજીને વિનંતિ કરી. બીજી વેળા શિવરાજ કીર્તન સાંભળવા આવ્યા ત્યારે તુકારામે કર્મયોગનો બોધ દીધો-એવો સંચાટ બોધ દીધો કે શિવ જેવો પ્રાણુવાન પુરુષ તો ઘુટણ ઉપર ખડો થઈ થનથનવા માંગ્યો. શિવરાજ કર્મયોગી બનીને પાછો ફર્યો. તે પ્રસંગ પછી, શિવરાજે નિષ્કામ કર્મયોગની જ સાધના કરી.

પછી તો ઇ. સ. ૧૬૪૦માં તુકારામ બાવાનું અવસાન થયું. શિવરાજના મઠો ઉપર, પોતાનો ગુરુદેવ ગુમાવ્યાની ગમગીની છાંછ રહી. શિવને તેના જીવનનો માર્ગદર્શક જતાં, થોડો વખત સર્વત્ર અંધકાર અંધકાર જ દેખાવા લાગ્યો. પણ ત્યાં તો એ ગુરુના ખાસી પટેલા સિંહાસને પધરાવવા શિવરાજને શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામી લાધ્યા. અંધકાર અદસ્ત થયો. શિવના જીવનમાં ફરીવાર આશા, ઉત્સાહ અને પ્રકાશ-વંશરે જોશપૂર્વક-ગ્યાપી રહ્યાં.

એ રામદાસ સ્વામી એટલે કોણ ? મહર્ષિ દયાનન્દ સરસ્વતીની સ્મૃતિ સજીવન કરનાર, નારાયણ નામના એ બ્રાહ્મણપુત્રે દયાનન્દની જેમ નાની ઉમરે ઘર છોડીને વર્ષો સુધી ભરતખંડનું પર્યટન કર્યું. સ્વધર્મની અવદશા જોઈને રોમ રોમ સળંગતો, સ્વદેશના બાંધવોનાં દુઃખ જાણીને અંગે અંગ દાઝતો એ નારાયણ ૧૬૪૪માં રામદાસ બન્યો. તેણે આશ્રમમાં પોતાનો મઠ નાંખ્યો. અને ત્યાંથી, બદ્રિકેદારથી રામેશ્વર અને દારિકાથી જમનાથપુરી સુધીના સમગ્ર આર્યાવર્તમાં ૧૧૦૦ મઠો સ્થાપ્યા. રામદાસના મઠો એટલે વિદ્યાપીઠો. એ મઠોમાં હિન્દુ બ્રહ્મચારી-એને ભિક્ષાવ્રતિથી માંડી રાજકારણ સુધીનું ગહન શિક્ષણ અપાતું. એ વિદ્યાપીઠોમાં, આજન્મ બ્રહ્મચારી રહી, સ્વદેશનાં દુઃખ કેડવાની જીવાતોને પ્રેરણા અપાતી. એવા ભારતનાં મુક્તિમંદિર સમા મઠોના વિધાયક શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામીને શિવાજી મહારાજે પોતાના ગુરુ બનાવ્યા. ભારત-મુક્તિનાં અને સ્વધર્મ-રક્ષાનાં તેમનાં બંનેનાં સ્વપ્નો સિદ્ધ કરવા, રામદાસ સ્વામીએ શિવની ભવાનીને પાણી ચડાવવા માંડ્યું અને શિવે એ ભવાનીને બળે વિજયો મેળવવા માંડ્યા.

વર્ષો જતાં શિવરાજ ઉપર શ્રી. રામદાસ સ્વામીનો એટલો અજબ પ્રભાવ જાગ્યો કે શિવરાજ પોતાના સ્વરાજ્યને રામદાસ સ્વામીના રાજ્ય તરીકે અને પોતાને રામદાસ સ્વામીની પાદુકાના સેવક તરીકે ઓળખાવવા માંડ્યો. શિવના ક્ષત્રિ-તેજની સાથે રામદાસના બ્રાહ્મ-સંયમનો સંયોગ થતાં શિવરાજનું સ્વરાજ્ય સર્વ ક્ષણે માટે ‘રામરાજ્ય’ બની ગયું હતું.

મહારાજની રામદાસ-ભક્તિ કેવી અનન્ય હતી તે દર્શાવતો ઇતિહાસમાં અત્યંત પ્રસિદ્ધ નીચેનો પ્રસંગ છે. મહારાજના નવ જન્મમાં અપ્રકટ છતાં એ અત્યંત જાજ્જર હિસ્સો આપનાર, ભગવા ઝંડાના સંસ્થાપક રામદાસ સ્વામી સતારામાં વસતા હતા. એ સમયમાં, એક દિવસ શિવાજી, છત્રપતિને શોભે એવા રસાલા સાથે સતારા ગયા. ત્યાં ગુરૂજી વસે છે એવા સમાચાર મળ્યા. અને અચાનક ગુરૂદેવને પાસેના આંગણમાં ભિક્ષાપાત્ર લઇને ‘મૈયા ભિક્ષા દે’નો અવાજ દેતા જોયા. શિવાજી ગદ્ગદિત થઇ ગયા. તેમની આંખો સજળ બની. શિવાજી દોડ્યા. રામદાસજીના ચરણમાં લોટી પડ્યા. ‘પ્રભુ, માફ આંગણું પાવન કરો,’ અતિશય નમ્રભાવથી શિવાજીએ પ્રાર્થના કરી. ગુરૂ રામદાસ શિવાજીની સાથે ચાલ્યા.

શિવાજીએ ગુરૂદેવનું પોતાના આંગણમાં સ્વાગત કરતાં એક કાગળ તેમના ભિક્ષાપાત્રમાં મૂક્યો. ‘આ શું છે ? હું ભૂખ્યો છું. મારે તો ભિક્ષા જોઈએ છે. અને તું તો કાગળનો ટુકડો આપે છે !’ ગુરૂદેવ બોલ્યા. ગુરૂદેવે કાગળ ઉઘાડ્યો, ઉંધો અવળો ફેરવ્યો. તેમાં શિવાજીએ લખ્યું હતું કે : ‘હું આપનો નમ્ર સેવક છું. આ સ્વરાજ્ય આપને અર્પણ છે.’

રામદાસજી ખડખડાટ હસ્યા : ‘ત્યારે હવે તું શું કરીશ ?’ ‘આપની સેવા.’ ‘તારાથી આ ભગવાં અને ભિક્ષાપાત્ર ધારણ થઇ શકશે ?’ ‘આપની કૃપાથી થશે.’ શિવાજીએ નમ્રભાવે નમસ્કાર કર્યા. શિવાજીએ ભગવી કન્યા પહેરી અને હાથમાં સંન્યાસીનું

કમન્ડલ ઉપાડ્યું. મરાઠા સામ્રાજ્યનો સ્થાપક ઘેર ઘેર બિદ્યા ભાગવા તૈયાર થયો.

રામદાસ અત્યંત પ્રસન્ન થઈને શિવાજીને જોઈ રહ્યા: ‘ખેટા, તને આ ન શોભે. તું તો ક્ષત્રિય છે. તારો ધર્મ રાજ્ય કરવાનો છે. લે, રાજમુગટ પહેરી લે.’ ‘જી’ મેં રાજ્ય આપને અર્પણ કર્યું છે. હવે હું આપનો સેવક છું.’ ‘હીક, લે. તો હું તને આજા કંઈ છું કે રાજા તરીકે નહિ, ધર્મના સેવક તરીકે આ રાજ્યનો વહીવટ કરજો.’ શિવાજીએ ફરીવાર મસ્તક નમાવ્યું.

તે દિવસથી શિવરાજ મહારાજના સ્વરાજ્યની પતાકાને સ્થાને ભગવો ઝંડો સ્થપાયો. તે દિવસથી શિવરાજ ભગવા ઝંડાનો સેવક બની રહ્યો.

(૧૩)

શિવાજી મહારાજના સીધા પરિચયમાં આવવાનું ભાગ્ય ધરાવનાર એક અંગ્રેજ, મહારાષ્ટ્રના નરવીરની નીચે મુજબ સ્મૃતિઓ આલેખી, શિવાજી મહારાજના શુભ નામ ઉપર કાલિમા લગાડવા મથનારાઓનાં મહોં શીવાઈ જાય એવી સચોટ હકીકતો આપી ગયો છે.

“ઈ. સ. ૧૬૭૦ના ઓક્ટોબરની ત્રીજી તારીખે સુરત શહેરનો દેખાવ જોવા જવો હતો. આખા શહેરમાં નહાસભાગ થઈ રહી હતી....પ્રેસીડન્ટ ઇરાલ્ડ અને આખી કાઉન્સિલ સ્વાક્ષીના બંદર ઉપર સહીસલામત પહોંચી ગયા....મેં મારા સામાનની તપાસ કરવા માંડી. ત્યાં તો માલૂમ પડ્યું કે જેને મેં જીવશી પણ વધારે માનેલી તે મારી મૃત માતાની મુંદર તસ્વીર જે પેટીમાં હતી તે જ પેટી ગુમ થતી હતી....હું સુરત પાછો આવ્યો. મારી પેલી કીમ્મતી પેટીનો પત્તા જ નહોતો. મારી પેટી શિવાજી પાસે જ ગઈ હશે એ વિચારે મને દગ્ગર આવ્યાં. મેં પેટી પાછી મેળવવા શિવાજી પાસે જવાનો નિશ્ચય કર્યો. રાત્ર સૌ

સહ મ્યાં ત્યારે હું બહાર નીકળી પડ્યો. નીકળતી વખતે ગોપાળ નામના નોકરને સાથે લઇ લીધો.

“જ્યારે અમે મહાર પહોંચ્યા ત્યારે સંખ્યાબંધ બેલગાડીઓ જતી દેખાઇ. દરેક બેલગાડી પાછળ તેની રક્ષા માટે ત્રીશ ત્રીસ સવારો ઢાલ, ભાલાં ને તલવાર લઇ સજ્જ બની ચાલતા હતા. તેમની મોટી આંખો, લાંબી મૂછો અને ઘેરવાળાં અંગરખાં જોનાર પર એક પ્રકારની સ્વભાવિક શેઠ પાડતાં હતાં. હું ને ગોપાળ નીકળ્યા કે તરત જ એક હવાલદારે અમને અટકાવ્યા. હથિયાર છોડી દેવા કહ્યું. મેં તેમ કરવાની ધસીને ના પાડી. હવાલદારે અમને કેદ કર્યા. રસ્તામાં મરાઠા સિપાઇઓ અમારી સાથે બહુ સજુકાઇથી વર્તતા. તેમને બિચારાઓને શી ખબર કે મારે તો શિવાજી મહારાજને મળવું હતું અને તેમણે મને કેદ કરવાથી માંડે એ કામ એકદમ સરળ બની ગયું છે !

“અમે રાયગઢ આવ્યા. ચોથે દિવસે સવારમાં એક દૂતે મને શિવાજી મહારાજ પાસે લઇ જવા માંડ્યો. તે વેળા મારી કલ્પનામાં શિવાજીની જે બીણણ મૂર્તિ બડી થઇ તેથી તો હું ધડીબર કંપી ઉઠ્યો. મને એમ જ થઇ આવ્યું કે એ ચોક્કસ જ નાગી તલ્વારથી મારો શિરચ્છેદ કરી નાખશે. છતાં યે મારે દૂતની સાથે મહારાજની હજીરમાં હાજર થયા વિના છૂટકો જ નહોતો.

“એક સાદા ઓટલા ઉપર તદ્દન સાદી ચટાઇ પાથરી તેના ઉપર શિવાજી મહારાજ બેઠા હતા. પાસે એક કુવો હતો. ત્યાં કેટલીક પહોળીયારીઓ પાણી ભરવા આવી હતી. તેમની કેડેથી ઉતરી કેટલાં યે બાળકો શિવાજી મહારાજ પાસે બેસતાં હતાં. મહારાજ તેમને બોલાવી રમાડી ફળકુલ આપતા હતા. જ્યારે મેં બેથું કે મહારાજની પાસે કોઇ અંગરક્ષક પણ નથી, ત્યારે મારા મનમાં મેં એક માંઠ તો વાળી લીધી કે આ માણસમાં બીજું અમે તે હોય, પણ વિશ્વાસઘાતનું તો ખુંદ સરખું પણ નથી. વધારે નજીક આવતાં મને ખાત્રી થઇ ચુકી કે હું જેની પાસે

ઉભો હું તે સુરતનો લૂંટનાર શિવાજી નથી. પણ ગુરુ રામદાસનો આદર્શ શિષ્ય શિવાજી છે. મારી બધી બીજણ કલ્પના ચાલી ગઈ. માવળોમાં પ્રાણ કુંકનાર આ પુરૂષને જોતાં મને પહેલી જ વખત લાગ્યું કે ખરેખર આજે મેં એક મહાન પુરૂષ જોયો છે... પરંતુ તે દિવસે મહારાજનાં દર્શન થયાં, મુલાકાત ન થઈ શકી.

“બીજે દિવસે સાંજના દૂત મને ફરીવાર તેડી ગયો. હું કિલ્લામાં ગયો. ત્યાં આજે સુરતની લૂંટના માલનું પ્રદર્શન ભરાયું હતું. ખુબ ચોક્કસાઈથી બધો માલ ગોઠવવામાં આવ્યો હતો. અચાનક મારી નજર પેટ્ટી મારી માની છખીવાળી પેટ્ટી ઉપર પડી. બસ, એ જ પેટ્ટી અને એ જ તસ્વીર. એ કેટલી પાસે પડેલી હતી અને છતાં કેટલી દૂર હતી !...પાસે જ એક ગાલીચા ઉપર, લાલ કસુંબજ પાંચડી બાંધી અને તેના ઉપર જડાઉ શિર-ખેચ પહેરી શિવાજી મહારાજ બેઠા હતા.

“મને જોઈ મહારાજે સવાલ કર્યો : ફિરંગી લોક, કેમ આવ્યા છો ?” મેં વિનયથી જવાબ વાળ્યો : ‘આપનાં દર્શનની અભિલાષા હતી; તેમજ મારી એક પેટ્ટી સુરતથી અહીં આવી છે, તેમાં મારી માની એક તસ્વીર છે. એ મને બહુ પ્યારી છે. એ પાછી મેળવવાની આશા રાખી છે.’ થોડીવારે મહારાજે જવાબ વાળ્યો : ‘એનું મૃત્યુ રાજકોષમાં આપીને લઈ જાઓ.’ પણ હું તો ખાલી ખીસ્સે હતો. મેં કહ્યું : ‘અમારા મહાન કવિ શેક્સપીયરે કહ્યું છે કે રાજપદ સિંહાસનમાં નથી, મનમાં છે.’ મહારાજે ફરીવાર જવાબ દીધો : ‘ફિરંગી લોક, તમારી વાત સાચી છે; પણ સુરતની લૂંટ હવે તો પ્રજાની થઈ ચુકી છે. એમાંથી હું કેમ કંઈ વેચી શકું ?’ આ વાર્તાલાપ થયા પછી ત્રણ ચાર દિવસમાં રાયગઢ છોડવાનો મને હુકમ મળ્યો.

“જે દિવસે હું રાયગઢ છોડવાનો હતો તેની આમળની સાંજે કિલ્લાના એક ખડક ઉપર આથમણી સંધ્યા જોતો હું ઉભો હતો. હજારો ધુમ્મસથી વિંટાયેલો દરિયાકિનારો મારી આંખ સામે

તરતો હતો...મારી સામેના રસ્તા પર એક સાદો મરાઠા સિપાઇ
ધીમે પગલે ચાલ્યો જતો હતો. એ થોડું જ ચાલ્યો ત્યાં તો,
ત્રણ જણાએ પાસેની ઝાડીમાંથી નીકળી, તેમની ઉઘાડી તસ્વા-
રોથી, તેના ઉપર હલો કર્યો. તસ્વારોની અથડાઅથડી ચાલી. હું
તત્કાળ એ સ્થળ તરફ દોડ્યો. મેં પેલા એકલા મરાઠા સિપાઇની
મદદે ચડી, લડાઇમાં ભાગ લીધો. આખરે ત્રણમાંના એ કપાઇ
મુવા અને એક ન્હાસી ગયો. તરત જ પેલો મરાઠા સિપાઇ બોલી
ઉઠ્યો : ‘શીરંગી બહાદુર !’ એ શબ્દો સાંભળતાં જ હું આશ્ચર્ય
પામ્યો. હું પાસે આવ્યો : આંખો ફાટી રહી : ‘કાણુ શિવા....’
મહારાષ્ટ્રના સ્વામી શિવાજી મહારાજ પોતે જ સાદા મરાઠા સિપા-
ઇના પોશાકમાં મારી પાસે ઉભા હતા.

“તેમણે કહ્યું : ‘શીરંગી બહાદુર, તમે આજે, મહારાષ્ટ્રની
આખર સાયવી છે. બોક્ષો, માગો તે આપું.’ હું કંઈ વાત કંઈ
ત્યાં તો મરાઠા સિપાઇઓ ચારે પાસથી આવીને અમને ઘેરી
વળ્યા, ત્રણ મુઝલમાનોના દમાની વાત બોલી તેમના મ્હોં ઉપર
મૃત્યુ જેવી શીકાસ છવાઇ હતી...અમે છુટા પડ્યા.

“બીજે દિવસે બર સભામાં મને બોલાવી, મરજી પડે તે
મામવા શિવાજી મહારાજને મને કહ્યું. તરત જ મારી માની પેલી
તસ્વીરવાળી પેટી મને યાદ આવી. પણ ત્યાં તો મારી માની
સાચી તસ્વીરમાં ઇંગ્લાંડની ભૂમિને કિનારે ફરતા બલાસીઓ મને
યાદ આવ્યા. એમના માટે હું કંઈક કંઈ એવી મને અંતરમાંથી
પ્રેરણા થઇ. મેં કહ્યું : ‘મહારાજ, મારા જાતબાઇઓને આપના
રાજ્યમાં વેપારની છુટ આપો !’ મહારાજના મ્હોં ઉપર સ્મિત
ફેલાયું : ‘બહાદુર પુરુષ, થોડા દિવસ પહેલાં તો તમે પેટી માગી
હતી ને ?’ મહારાજ, મેં મારા દેશબાઇઓનું કંઈક હિત કર્યું છે
એ સ્મૃતિ મને મારી માની તસ્વીર કરતાં પણ વધારે વહાલી
લાગશે. ‘મેં જવાબ દીધો.

“બીજે દિવસે, મારી વિદાયની ધડીએ મને પેલી પેટી અને
બીજી મૂલ્યવાન વસ્તુઓ આપવામાં આવી. તેમાં એક સુંદર

મોતીનો હાર પથુ હતો. હજુ ચે એ હાર જોઈ છું અને મારી આંખો સમક્ષ વીર શિવાજીની મૂર્તિ ખડી થાય છે.”*

(૧૪)

શિવાજી મહારાજના પૂર્ણ-વિકસિત જીવન-પુખ્તની પાંખડીએ વિધાત્રીના અમર લેખ વંચાય છે કે શિવરાજ એટલે પુરુષવર; શિવરાજ એટલે, પુત્ર તરીકે, પિતા તરીકે, નૃપાલ તરીકે, રાષ્ટ્રપ્રેમી તરીકે, ધર્મવીર તરીકે, માનવમિત્ર તરીકે, મનુષ્ય-આદર્શની અત્યંત નજીક આવી પહોંચેલો નરપુંમવ; શિવરાજ એટલે શું અને શું નહિ ? ભારતઇતિહાસની એ વિરલ વિભૂતિને કોટિ કોટિ વન્દનારો !

૨૬

હું મુસલમાન છું : પણ શિવાજીના પ્રધાન લક્ષણ સમું તેનું જે આવેશમય સ્વદેશાભિમાન તેની સ્તુતિ કર્યા વિના રહી જ શકતો નથી. અકબર એટલે સહિષ્ણુતાની મૂર્તિ, દૈત્રી એટલે જ્ઞાનની જ્યોત અને શિવાજી એટલે સદેહ સ્વદેશાભિમાન. એક હિન્દી તેના દેશને પચાવી પાડનારા વિદેશીઓ અને વિધર્મીઓ સામે તેના બધા સામર્થ્યથી ઝૂઝે-એ વિરલ દેશભક્તિને હું મારી વંદના અર્પું છું. અને હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાં શિવાજીનો એ જ સાચો અને કાયમી હિસ્સો છે.

—પ્રો. ખુદાબક્ષ (કલકત્તા)

* ‘કુમાર’માં પ્રગટ થયેલા ‘કુમકેતુ’ના લેખને આધારે.

રાષ્ટ્રવીર શિવરાજ

:: અવન-ભાવના ::

ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં જે જે મહાપુરુષોનાં નામ
 મોંઘાયાં છે, તેમાં શિવાજી મહારાજ અગ્રણી સમા છે.
 પરાધીન પ્રજાને, તેના નિરાશાના દિવસોમાં, સ્વાધીનતાનું યુદ્ધ પૂર્ણ
 હિંસાહૂંપૂર્વક જારી રાખવા પ્રેરણા આપી શકે એવા આદર્શ સ્વા-
 તંત્ર્ય-વીર તરીકે હું શિવાજી મહારાજને મારા જીવાનીના કાળથી
 પૂજતો આવ્યો છું. એ નરવીરની પ્રતાપી જીવનકથામાંથી આપણા
 આજના સ્વારાજ્ય-સંગ્રામ માટે પણ અનેકાનેક બોધપાઠો મળી
 શકે તેમ છે. શિવાજી મહારાજની સામે મુશ્કેલીઓની લાંબી
 પર્વત-માળો પથરાયેલી પડી હશે, તેના શત્રુઓએ તેને હંફાવવા
 કશી જ બાકી નહોતી રાખી. છતાં શિવાજી મહારાજે કદિ
 આશા ત્યાગી નહિ અને કદિ યુદ્ધના કેસરીયા સાજા ઉતાયા
 નહિ. એ વીર ઝૂઝ્યો, મરાઠાની ધડી સુધી ઝૂઝ્યો અને આખરે
 વિજય સિદ્ધ કર્યો. ભારતવર્ષ આવતી શતાબ્દિઓ સુધી ન
 ભૂલે એવો જીવંત એ શિવાજી મહારાજનો જીવન-સંદેશ છે.
 હિન્દીઓ, શિવાજીની જેમ અડગ નિરધાર ધડીને સ્વારાજ્ય-
 સંગ્રામ ચલાવો અને હું તમને ખાત્રી આપું છું કે વિજય
 તમારો જ છે.

લાલા લાજપતરાય

હિન્દુપતનો તારણહાર

(૧)

*** એ** ક ગૂજરાતી તરીકે એ મહારાષ્ટ્રીય વીર શિવરાજ મહારાજની ત્રિશતાપ્દિની જયન્તીમાં ભાગ લેતાં આજ હું ઔરવ માનું છું.

હિન્દુપતની પુનઃસ્થાપનાના વીરને મારી વંદનાં છે, સારા ગૂજરાતની વંદના છે. ગૂજરાતના પ્રતિનિધિ તરીકે આજ આ સમારંભ વચ્ચે ઉભી વંદન વંદું છું એ ભારતવીરને.

ગૂજરાતીઓને કાળે તો આજ સાંસ્કૃતિક અભિમાનનું પર્વ છે.

આપ પૂછશે કે આજ મહારાષ્ટ્રનો ઉત્સવ છે, એમાં ગૂજરાતીઓને શું ? ગૂજરાતને શું ?

ઇતિહાસ અનોખી જ વાત ઉચ્ચારે છે.

ચિતોડના રાજપુત સજ્જનસિંહની અગ્યારમી પેઢીએ શિવરાજ મહારાજ થયા એ જો ઐતિહાસિક સત્ય હોય :

શિવરાજ શિશોદિયા કુલના આપ્પા રાવળના વંશના હતા એ જો ઇતિહાસ હોય :

તો-તો

* ત્રિશત સાંવત્સરિક શિવજન્મોત્સવ મંડળ તરફથી પ્રગટ થયેલા શિવાજી-સ્મારક ગ્રંથમાંના ન્હાનાલાલ કવિના લેખમાંથી મંડળના મંત્રીશ્રીના સૌજન્યથી.

ચિતોડને જે એ બાપ્પા રાવળ ધડરે-ગૂજરાતે દીધા, ચિતોડને પણ ઘેઘોહી-શિશોદિયા વંશ ગૂજરાતે દીધા : એ ઇતિહાસ છે.

શિવરાજ મહારાજના વડિલોનું વતન ચિતોડ હોય, તો મહારાણાઓના વડિલોનું વતન ગૂજરાત હતું એમ ઇતિહાસ ઉચ્ચારે છે.

એટલે : ઇતિહાસ કહે છે કે શિવરાજ મહારાજના પૂર્વજોનું મૂળ વતન ધડર તે વલ્લભીપુર-ગૂજરાત હતું.

મહારાષ્ટ્રીઓ ! ગૂજરાતના પ્રતિનિધિ તરીકે, ગૂજરાતી તરીકે હું આજના ઉત્સવમાં સાચ્યે જ ગૌરવ લઉં છું.

(૨)

બીજું : શિવરાજ મહારાજને કોણે કોણે ઘડ્યા ?

આપ તો જાણોજ છો એ કાલિદાસ કહે છે :

જગતઃ પિતૈૃ વન્દે પાર્વતીપરમેશ્વરૌ

જગત માત્રના પિતૈૃ પાર્વતી ને શંકર ભગવાન સમાં,
સૌ-સૌનાં માતાપિતા :

ને તેમને હોય સૌના જીવનની પ્રથમ વંદના.

શ્રુતિ ભગવતી ઉચ્ચારે છે કે માતૃદેવો મન્ન, પિતૃદેવો મન્ન.

શિવરાજ મહારાજના જે પ્રથમ ગુરુઓ એમનાં માતાપિતા શાહજી ને જીજ્ઞાયામ્.

સિંહાદ્રિની શિલા સમા શાહજી હતા વજ્જના વીર; મહારાજના બ્રાહ્મણી વંશના ઇસ્લામી નરેશોના સરદાર; પણ ગૌરવવન્તા, સ્વમાનવન્તા, ટેકીલા, રજપૂત સમા કરડા, એ સમશેરીયા હતા.

દેવગિરિના જાદવ વંશની, ને એમ શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રના યદુકુળની જીજ્ઞાયામ્ હતાં વેલડી.

એ માતાપિતાએ શિવરાજને સરળ્યા.

પિતાએ પુત્રરૂપે પુનર્જન્મ લીધો. માતાએ હૈયાનાં હીર પાષ ઉછેર્યો, ને ભર્યૌવનમાં થે બાલવત્ શિષ્યામણી દીધી.

પુત્રનો રાજ્યાભિષેક નિરખી, જીવનની પરમ કૃતકૃત્યતા પામી, યતિકંચિતે જીવનધર્મ અવશેષ નથી રહ્યો માની, જીવનયજ્ઞની જાણે પૂર્ણાદિતિની આરતી ઉતારી, જગતભરમાં ડંકો મગગી, જીભબાષ મોક્ષમાર્ગે સંચર્યા.

(૩)

શિવરાજ મહારાજના ત્રીજા ગુરુ એમના ધર્મપિતા શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામી.

જંદગીનો પાયો ધર્મ છે, રાજ્યનો પાયો ધર્મ છે, સારા સંસારનો પાયો ધર્મ છે : એ સનાતન આર્યભાવના.

શિવરાજ મહારાજમાં એ આર્યત્વ સીંચનાર ને મહેરાવનાર શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામી.

આનંદ ડફ કહે છે તેમ શિવરાજ મહારાજ જન્મે હતા સિંહા-દ્રીના વાધ. સ્થૂલદ્રષ્ટ આનંદ ડફે જોયું નથી તે એ જ કે એ વાધના આર્યવીર સરળ્યા હતા શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ.

શિવરાજ મહારાજ હતા ગાંડીવધન્વા અર્જુન : એમને નિષ્કામ ધર્મ સદ્બોધ્યો શ્રી રામદાસ સ્વામીએ. શિવરાજ મહારાજના જીવનમાં ગીતાજીના યુગયુગજ્ઞાના જમતસંદેશ ઉતાર્યા શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ.

શિવરાજના રણધ્વજ ઉપર ભગવો ઝંડો આરોપ્યો શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ.

આનંદ ડફે નથી પૂરા ઝોળખ્યા રામદાસ સ્વામીને કે રામદાસ સ્વામીના નિષ્કામ સદ્બોધને. રામદાસ સ્વામીને, એમની ચીંદડીને આનંદ ડફે પૂરાં પારખ્યાં પિછાન્યાં હોત તો લખ્યું છે તે કદાચ

ન લખત કે ‘શિવરાજ એટલે સિંહાદ્રિનો વાઘ’ શિવરાજ એટલે સિંહાદ્રિનો લૂંટારો.’

સિંહાદ્રિમાં તો સિંહ પાકતા, અને શિવરાજ એટલે સિંહાદ્રિનો ગાંડીવધન્વા. ને શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામી એટલે એ અર્જુનના શ્રી કૃષ્ણદેવ.

શિવરાજના સંગ્રામોને યજ્ઞસ્વરૂપ કીધા, શિવરાજના રણધ્વજને ધર્મધ્વજ કીધો શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ.

શ્રી રામદાસ સ્વામી શિવરાજના ધર્મપિતા અને ત્રીજા ધડનાર.

(૪)

ને શિવરાજને યોધા ધડનાર તુળજાપુરનાં ત્રિભુવનેશ્વરી મહાશક્તિ જગદંબા તુળજાબવાની.

એમણે શિવરાજને સમશેર દીધી.

હંડકારણ્યમાં પ્રવેશતાં રામચન્દ્રજીને અગત્ય ઝડપિએ બ્રાહ્મસ્ત્ર દીધું હતું.

શિવરાજ મહારાજને એમ તુળજાબવાનીએ દીધી સમશેર. શિવરાજ મહારાજની સ્વરાજ્યસિદ્ધિની એ મહાશક્તિ, હિન્દુપતની પુનઃસ્થાપનાની એ મહાદેવી, શ્રી શિવરાજ મહારાજની સમશેર બવાની.

એ ચાર શિવરાજ મહારાજનાં સર્જનહારાંઓ.

(૫)

શિવરાજ મહારાજના જીવનમાંથી મારી આંખ આગળ તો આજ પ્રસંગ તરવરી રહે છે.

કોઇની આંખે તોરણા લીધાં એ પ્રસંગ તરવરતો હશે; કોઇની આંખે સિંહમઠ જીત્યો એ તરવરતો હશે; ગઢ આલા, પણ સિંહ જેલા; કોઇની આંખે આગ્રાનો દરવાર, તો કોઇની આંખે રાયગઢનો રાજ્યાભિષેક તરવરતો હશે.

મારી એ આંખો સમક્ષ એ પ્રસંગો આજ તરવરે છે.

એક તો રામદાસ સ્વામીને રાજ્યસમર્પણ.

ઘતિહાસને ચોપડે કંઠ કંઠ દાન નોંધાયાં છે : પણ આ સમર્પણની જોડ જડવી દુર્લભ છે.

એ તો હતાં જીવનસિદ્ધિનાં પરમ સમર્પણ. જીંદગીભરનાં સાધનસિદ્ધિનાં એ હતાં મહાદાન.

એ અવસરે તો શિવરાજ મહારાજ જીવનનાં પરાક્રમ, જીવનના મહાત્રમ, જીવનનાં સકલ રણસંગ્રામ, જીવનની સર્વેથે મહાશક્તિઓ, જીવન સર્વસ્વ ગુરૂદેવને સમર્પતા હતા.

ઓ આર્યજનતા ! શિવરાજ મહારાજ શ્રી સમર્થ સ્વામીને શું સમર્પતા હતા ?

સકલ જીવનધન, પરમ આત્મભંડાર ગુરૂચરણાવિન્દે ત્યારે તે ઠલવતા હતા.

એ જીવનસર્વસ્વનાં મહાદાન આંખે આજ તરવરે છે.

ને ખીજે પ્રસંગ : એ આળંદીની પર્ણકુટિ, એ તુકારામની સુદામાજીના જેવી ઝુંપડી. સુદામાજીને ત્યાં જાણે કૃષ્ણદેવ પધાર્યા હોય ને !

પૂનાને શણગારવાની ભાવના શિવરાજને જન્મી. ‘પૂનાને સંસ્કૃતિનું તીર્થ કરું; પૂના માફે થાય મહાશક્તિઓનું ધામ; મહારાષ્ટ્રની રાજધાની બને. મહારાષ્ટ્રની પરમ આત્મભંડારની અલકાપુરી’ શિવરાજ મહારાજને એ સંસ્કારભાવના જન્મી.

અષ્ટ પ્રધાનમંડળને પાઠવી આળંદી : એ કવિવરને, એ ભક્તરાજને જમ વિનવો મારા પુણ્યપત્રનમાં આવીને વસવા.

અષ્ટ પ્રધાનમંડળી આળંદી સંચરી. પ્રણિપાતો કરી રાજ-સન્દેશ ભાખ્યો કે ‘મહારાજ વિનવે છે’ પુણ્યપત્રન પધારો.’

એ સુદામાએ કહ્યું કે ‘દારિકાના વૈભવધામમાં—દારિકાની રાજમંત્રણાઓમાં અમારાં કામ નહિ. મહારાજને આ એક અત્રંગ આપજો ને કહેજો કે જીવનાં જતન કરે છે એવાં ધર્મનાં જતન કરે.’

એથી શું મહારાજને માહું લાગ્યું કે એ સુદામાએ કૃષ્ણ-
દેવનાં રાજઆમંત્રણનાં અપમાન કર્યાં ?

નહિ જ. શિવરાજ મહારાજ દેવમાટીના ઘડેલા મહાપુરૂષ
હતા, કવિજનના સુદામામંદિરિયે પોતે સંચર્યા: 'ભક્તરાજ ! પધારો
મારે પુણ્યપત્રને. કવિવર ! આવો ને શોભાવો મારી રાજસમૃદ્ધિને.'

ભક્તરાજે મહારાજને યે નકાર્યા, કવિવરે રાજવૈભવની યે
ના પાડી: 'રાજ માણુ તારા રાજવૈભવને ને ખેલ તારાં સંસાર-
કુરૂક્ષેત્ર. જળવજ્રે જીવથી યે અદકરો એક તારા સ્વધર્મને.'

આજે યે શિવાજી મહારાજને પગલે પગલે પુણ્યપત્રનથી
આજાંદી પાલખી પરવરે છે એ ભક્તજનની વન્દનાએ, એ કવિ-
વરના અભિનંદનાર્યે.

ને શ્રોતાજનો હો ! ત્રણ ત્રણ સદીઓથી—આજ ત્રીજી સદી
પૂરી થાય છે, ચોથી સદીનું પ્રભાત ડગે છે—ભારતવર્ષ કોને પૂજે
છે ? એ દેહધારી શિવરાજની વ્યક્તિને ? કે સંગ્રામજયિની એ
શિવરાજની સમશેરને ?

ના, ના: એ દેહધારીને એ ભારતજનતા પૂજતી નથી આજ;
એ સંગ્રામ સોહાવતી વિજયવરશાહિની સમશેરને યે આરાધતી
નથી આજ.

ભારતજનતા એ વીર હૈયામાંની ભાવનાને વન્દન વન્દે છે.

(૬)

સમજીતો ! શિવરાજને ઝાળખો છો ? શિવરાજ એટલે કોણ ?

શિવરાજ મહારાજ એટલે The Greatest Hindu
since Prithviraj Chavhan. છેલ્લી સાત સાત સદીઓ-
માંનો હિન્દુપતનો રાજમુગટ, હિન્દુત્વનું રાજતિલક.

૧૧૯૩માં પૃથ્વીરાજ ચોહાણ પાડ્યો; દિલ્હી પડી; સાથે હિન્દુ-
પત પડી. હિન્દુ પાદશાહત આથમી.

શિવરાજ મહારાજને હિન્દુ પાઠશાલતની પુનઃસ્થાપનાનું સ્વપ્નું સાંપડ્યું: 'દિલ્હી જીતું: ભારતના એ સનાતન સિંહાસને હિન્દુ-પતની પુનઃસ્થાપના કરે.'

હૈયાની ચરીઝળ સમી એ મહાભાવના શિવરાજ મહારાજ ન સાધી શક્યા. એમના પૌત્રના મન્ત્રીકુલદીપકે, એક ક્ષણભરના લીંબુકાળ રાજપદની પેઢે ધડીક દિલ્હી જીતી; ધડીક એ પાંડવ-જૂના કિલ્લાઓને કાંગરે ભગવો ઝડો ફરકાવ્યો; ધડીક ભારતવર્ષને સનાતન સિંહાસને હિન્દુપતની પુનઃસ્થાપના કીધી; ધડીક શિવરાજ મહારાજનું સ્વપ્નું સાચ્યું પાડ્યું.

વિધિના આંક અવળા હશે. એ બધું સ્વપ્નવત્ ક્ષણજીવી નીવડ્યું.

ભારતનું હિન્દુત્વ એના હૈયામાંના અણુતપ્ત્યા હુતાશનને આજ પૂજે છે : શિવરાજ મહારાજની મનોભાવનાને પૂજે છે.

એના રોમેરોમ ઉચ્ચરતા હિન્દુપતની પુનઃસ્થાપના; એના ઈદ્રિદ્રિમાંથી નિર્ઝરતો હિન્દુપતની પુનઃસ્થાપનાનો મહામન્ત્ર.

ભારતનું હિન્દુત્વ આજ પૂજે છે છેલ્લી સાતસાત સદીઓના એ હિન્દુકુલતિલકને.

મેવાડનો રાણો પ્રતાપ, પંજાબકેસરી રાજ રણજિતસિંહ, વેદાંકારકારી અહ્મદચર્યાબિરદયશસ્ત્રી મહર્ષિ સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી : એ ત્રણ જેવી જ મહાભાવનાના વારસ, એવી જ મહાપ્રેરણાના પ્રેરિત.

પણ શિવરાજ મહારાજ તો હિન્દુપતની એ મહાત્રિપુટિના ચે મુગટમણિ.

રાણુ પ્રતાપની Negative ભાવના હતી : 'ન નમું.' રાણુ પ્રતાપની પ્રતિજ્ઞા હતી 'મેવાડ મુગલોને નહિ જાય.' મહારાણુ પ્રતાપને Positive-constructive મહાભાવના ન હતી કે 'દિલ્હીને તખ્તે હિન્દુપતને સ્થાપું, ભારતવર્ષમાં હિન્દુપતની પુનઃસ્થાપના કરે.'

પંજબકેસરી રણજીત, શિખોનો સિંહ, ગુરુઓનો વીર, એ તો પંજબકેસરી જ રહ્યો, ભારતકેસરી ન થયો. એને એ બાવ નહોતા જાણ્યા કે પંજબકેસરી ખીલી ભારતકેસરી થાઉં.

ને સ્વામી દયાનન્દ સરસ્વતી ! સ્વામીજીને તો સ્વપ્નાં પડ્યાં હતાં આર્ય સંસ્કૃતિને પુનર્જન્મે અવતારવાનાં. ભારતનું સનાતનત્વ, ભારતની સર્વશ્રેષ્ઠ સંસ્કારિતા, ભારતની વેદપ્રાચીન સંસ્કૃતિ, ભારતનું કાળજૂનું આર્યત્વ આંગણે આંગણે રોજવાના એ સંન્યાસીને પડ્યાં તો સ્વપ્નાં.

જગતમાં આર્યત્વ અમર છે; ને સાચ્યાં પડશે અધ્યાત્મખંડે સ્વામીનાં એ સ્વપ્નાં, ક્યારેક ને પૃથ્વીભરમાં.

આજ તો સ્વામી દયાનન્દ સરસ્વતી એટલે શિવરાજ વિહોણા શ્રી રામદાસ સ્વામી. ૧૯મી સદીમાં મહર્ષિ દયાનન્દજીને શિવરાજ ન સાંપડ્યા. પોને શ્રી સમર્થના સમોવડીયા ખરા : એમને ન લાધ્યા શિવરાજ મહારાજ.

ઇતિહાસની સારવણી સારવતાં યે એમ શિવરાજ મહારાજ એટલે છેલ્લી સાત સાત સદીઓના હિન્દુત્વના મંદિરના ધર્મધ્વજ.

શિવરાજ મહારાજનો સારો યે જીવનસમારંભ હતો હિન્દુત્વનો મહાયજ, ને એ મહાયજની વેદીના હુતાશની કાળીકરાળી જીહ્વાઓ ઉચ્ચારતી ને રટતી ને ફડફડતી હતી એક જ મહામંત્ર : હિન્દુપતની પુનઃસ્થાપના, હિન્દુપતની પુનઃસ્થાપના.

આજ એ યજુભસ્મને ભારતનું હિન્દુત્વ લલાટે આંકે છે, ભાગ્યદેશે ચડાવે છે.

આપ સૌની સંગાથે મારી યે શિરસા વન્દના છે, આતમ ઢાળીને અભિવન્દના છે એ ભારતવીરના હૈયાના હુતાશને, એ ધર્મધ્વજની મહાભાવનાને, સત્તરમા સૈકાના એ હિન્દુપતના માંડીવધનવાને.

હિન્દુત્વના પુનરુદ્ધાર અર્થે

[મોગલ સૈન્યના સરદાર તરીકે રાજા જયસિંહ ૧૬૬૫ના માર્ચની ત્રીજી તારીખે પુના આવ્યા અને પછી તત્કાળ પુરન્દરને ઘેરા નાંખ્યો. તે વેળા શિવરાજે એ હિન્દુ રાજાને એક ઐતિહાસિક કાવ્યપત્ર લખેલો. એ પત્ર ત્રિશતક સાંવત્સરિક શિવજન્મોત્સવ મંડળ તરફથી, શિવસ્મારક ગ્રંથમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે. એ પત્રનો ગૂજરાતી પાઠ આ નીચે આપીએ છીએ. વાંચનાર જોઈ શકશે કે હિન્દુત્વના પુનરુદ્ધારક શિવરાજ મહારાજનું માનસ વ્યક્ત કરતા આ ઐતિહાસિક પત્રમાં, મહારાજે હિન્દુ ‘સિપાહ-સલાર’ જય-સિંહને કેવો દર્દભર્યો, કેવો પીગળાવી નાંખનારો, કેવો પ્રમળ અનુરોધ કર્યો છે ! આ પત્રમાં શિવરાજની જીવનભાવના, શિવ-રાજનું ભારતવર્ષમાં હિન્દુ ચક્રવર્તિત્વની પુનઃસ્થાપનાનું ધ્યેય અને શિવરાજનું વીરત્વ કેવાં સ્પષ્ટ આવિર્ભાવ પામે છે.]

સરદારોના! એ! સરદાર, રાજાઓના ઓ રાજા, ભારત—
ઉઘાનના ઓ માણી !

રામચંદ્રના ચૈતન્યના અને હૃદયના ઓ અંશરૂપ ! તારા પ્રતાપે રાજપુતો તેમનાં મસ્તક ઉન્નત રાખી શકે છે !

આખરવંશની શહેનશાહતની આ રાજ્યલક્ષ્મી તારા પ્રતાપે સર્વિશેષ પ્રકાશમાન દેખાય છે : મોઝલો તારી સહાય મેળવી શક્યા છે એ એમનું સદ્ભાગ્ય છે,

ઓ જયસિંહ, નવજવાન નસીબ અને યુઝર્ગ યુદ્ધિવાળા ઓ જયસિંહ, આ શિવનાં પ્રણામ અને આશિર્વાદ સ્વીકારજે !

આ વિશ્વનો સર્જનહાર તારૂં રક્ષણ કરે : એ પરમકૃપાળુ તને ધર્મનો અને ન્યાયનો રાહ બતાવે !

મેં સાંભળ્યું છે કે તું મારા ઉપર આક્રમણ કરવાને અને દક્ષિણ પ્રાન્તને જંજીરો પહેરાવવાને આવે છે.

મેં સાંભળ્યું છે કે હિન્દુઓનાં હૃદય અને ચક્ષુઓના રક્તધી રંગીને આ જગતને તું તારૂં મ્હોં લાલ બતાવવા ઇચ્છે છે.

પણ તું ક્યાં જાણે છે કે આ દેશ અને ધર્મ ઉપર આપત્તિ આવી પડી છે : અને એટલે તો તારાં આ કૃત્યથી તારાં મ્હોં ઉપર કાલિમા લાગી રહી છે ?

જો તું એક ક્ષણવાર પણ શાન્તિપૂર્વક વિચાર કરે, જો તું થોડીવાર પણ સમજ યુદ્ધિ અને વિવેક તરફ નજર માંડે,

તો તને બરાબર સમજાઇ જાય કે આ રંગ એ કોના રક્તનો રંગ છે ? આ રંગનો વાસ્તવિક રંગ આ જીવનમાં અને પરજીવનમાં કેવો દેખાશે ?

ઓ જયસિંહ, જો તું પોતે તારા પોતાને માટે દક્ષિણ સર કરવા આવ્યો હોત તો હું તારૂં મસ્તક અને મારી આંખો તારા માર્ગમાં પાથરી તારૂં સન્માન કરત :

તો તો હું તારા અશ્વની સાથે મારી બડી ફાજ લઇને તારા સાથી તરીકે ચાલત, અને આ પ્રાન્ત, એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી તને સોંપી દેત.

પણ તું તો ઔરંગઝેબની તરફથી આવે છે ! અને તારા સ્વધર્મીઓની સ્વતંત્રતા ઝૂંટવી લેવા આવે છે.

હવે મને સ્પષ્ટ નથી કે મારે તારી સાથે કેવો વર્તાવ અબત્યાર કરવો ? તારી સાથે મળી જાઉં ? પણ એ તો નામર્દા છે !

અને જો હું તત્વાર ચલાવું અને મારા માવળ બહાદુરોને તારી સામે ગોઠવું તો બન્ને બાળુ હિન્દુઓ કપાય છે !

મને બહુ જ ખેદ થાય છે કે મારી તત્વાર-જેને વિધર્મી અત્યાચારીઓના ખુન સિવાય બીજા ખુનને સ્પર્શ ન કરવાનું વ્રત છે-તેને હવે બીજા નિમિત્તે મ્યાન બહાર આવવું પડશે.

જો અમારી સાથે યુદ્ધ ખેલવાને કોઈ તુર્ક આવ્યો હોત તો ઠીક વાત હતી : પણ હવે તને અમારી સામે ખડો કરવામાં આવ્યો છે. તેઓ ચાહે છે કે કોઈ બળશાળી હિન્દુ આ સંસારમાં ન રહી જાય.

આ ગુપ્ત ભેદ તને કેમ નથી સમજતો ? તેં તો સંસારમાં ભલામ્મ અને ખુરામ્મ બહુ જોઈ છે; તેં તો ઉધાનનાં ટુકો અને કાંટાઓ બન્નેનો સંચય કર્યો છે.

એટલે, ઓ હિન્દુઓના મુગટમણિ, અમારી સાથે યુદ્ધ મચાવી હિન્દુઓનાં શિર ધુળમાં મિલાવવાની પેરવી ન કરજો !

જો કાપાકાપી કરતી તારી તત્વારમાં પાણી હોય, જો કુદાકુદ કરતા તારા ઘોડામાં દમ હોય, તો તારા ધર્મ અને દેશ ઉપર આક્રમણ કરનારા શત્રુની જડ કાં નથી ખોદી કાઢતો ?

જો દારાશિકોર આ દેશનો રાજા થયો હોત તો તે અમારી સાથે કૃપા અને અનુગ્રહનો વર્તાવ રાખત : પણ તેં જસવન્તસિંહને દગો દીધો : અને આમ શિયાળની રમત રમ્યા પછી સિંહોની સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો છે !

તને આ બધી દોડધામથી શો લાભ મળે છે ? તારી તુલ્યાઓ તને મૃગજળ બતાવી રહી છે !

તું જાણે છે કે હિન્દુઓ ઉપર એ દુષ્ટ હાથોથી કેવી કેવી આપત્તિઓ ગુજરાઈ રહી છે ? હું એમ તો ન માનું ને કે તેં એની સાથે સંબંધ બાંધી લીધો છે અને હવે એને ખાતર કુચના સ્વમાનની પણ હરરાજી ખોલાવી રહ્યો છે ?

જેને ખાતર તું આ બધું કરી રહ્યો છે તે તો તેના સ્વાર્થને નિમિત્ત, તેના સગા ભાઈનું લોહી લેતાં કે પિતાના પ્રાણ ખેંચતા એ નથી કરે ખાતો !

અને જો તું રાજભક્તિની બડી બડી વાતો કરતો હોય તો, તે શાહજહાં સાથે કેવો વર્તાવ કર્યો હતો તેનું તો જરા સ્મરણ કરી જો !

વિધાતાએ જો તને કંઈ બુદ્ધિ આપી હોય અગર તું પૌરુષ તથા મર્દાનગીની બડાશ મારતો હો, તો તો તું તારી જન્મભૂમિના સંતાપની બ્વાળાઓમાં તારી તલ્વારને તપાવી લે અને અત્યાચારીઓના અત્યાચારોથી દુઃખી એવા તારા દેશબાંધવોનાં આંસુઓનું એને પાણી ચડાવી લે.

આજનો મોકો આપણે માટે આપસ આપસમાં લડવાનો નથી : આજે હિન્દુઓ ઉપર બહુ મોટું સંકટ આવી પડ્યું છે.

આપણો પુત્રપરિવાર, દેશ, ધન, દેવાલય અને દેવપૂજકો એ સૌ ઉપર, એનાં કર્તુકોથી આપત્તિ આવી પડી છે : એમનું દુઃખ છેલ્લી સીમા સુધી પહોંચી ગયું છે : અને જો થોડા દિવસ એનું કામ આ જ રીતે ચાલશે તો પૃથ્વી ઉપર આપણી જાતિનું કોઈ ચિહ્ન પણ નહિ રહે !

એક મુઠ્ઠીભર મુસલમાનો આવડા મોટા દેશ ઉપર આવી પ્રભુતા જમાવી બેઠા છે એ, સાચેસાચ, બહુ જ અફસોસની વાત છે. એમની આ પ્રભુતા એમના પુરુષાર્થ ઉપર નિર્ભર નથી, એ તો તું જરા સમજની આંખે જો તો બરાબર દેખાય !

એ આપણા પગોને આપણી જ સાંકળોથી જકડી રહ્યા છે ! હિન્દુ, હિન્દુસ્તાન અને હિન્દુધર્મની રક્ષા માટે આપણે બહુ જ અધિક પ્રયત્ન આદરવો જોઈએ છે.

જો તું જસવન્તસિંહને મળી જાય, જો તું રાણાની સાથે એકત્રીનો વ્યવહાર કરે, તો બહુ મોટું કામ થઈ જાય !

તમે સૌ ચારે ખાજુથી, મરણીયા બની, કૂચ કરો અને ઔરંગઝેબને બરાબર દબાવી દો : આ તરફ હું મારા બાલાધારી વીરોની સાથે કુતુબશાહી અને વિજયપુરી બાદશાહીને જમીનદોસ્ત કરી નાંખીશ. મેઘની ગર્જનાએ ગર્જતી સેના લઇને, વિધર્મીઓ ઉપર તલ્વારનું પાણી વરસાવીશ, અને દક્ષિણ દેશમાં એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી હિન્દુત્વના વિજયની પતાકા ફરકાવીશ.

અને પછી કાર્યદક્ષ શૂરો અને બાલા ચલાવનારા સવારોની સાથે, માર માર કરતી અને ઉછાળા મારતી નદીઓની માફક દક્ષિણના પહાડોમાંથી નીકળી હું મેદાને પડીશ : પછી એકદમ તમારી સેવામાં હાજર થઇશ અને તમારા પરાક્રમેની વિજયકથા સાંભળીશ.

પછી આપણે સૌ ચારે તરફથી ઉગ્ર યુદ્ધ આદરશું અને આપણી સેનાઓનાં મોર્ચાંઓ ડેક દિલ્હીની જર્જરિત દિવાલો સુધી પહોંચી તેનો ભુક્કો કરી નાંખશે.

પછી તો નહિ રહે ઔરંગ (રાજસિંહાસન) કે નહિ રહે ઝેમ (શાબા) કે નહિ રહે તેની અત્યાચારની તલ્વાર કે કપટની જાળ.

અને એ કામ કઠિન નથી : જો એ હૃદય એક થઇ જાય તો પહાડો તોડી શકે છે અને લશ્કરોના લશ્કરના ભુક્કો કરી નાંખી શકે છે.

આ વિષયમાં મારે તારી સાથે, ઓ જયસિંહ રાજા, બહુ વાતો કરવાની છે. જો તું ચાહે તો હું પોતે તારી પાસે આવું અને તારી વાતોનો ભેદ જાણું. આપણે વાત રૂપી સુંદરીનું મુખ એકાન્તમાં ઉઘાડીશું : અને એના શબ્દો અન્ય કોઇ સાંભળી ન જાય એવી ખાસ ચોક્કી મૂકીશું.

પછી તો પ્રયત્નના દળને આપણે બન્ને હાથ લગાવીશું અને એ ઉન્મત્ત રાક્ષસને સકંજમાં લઇશું : અથવા કોઇ બીજો માર્ગ થોડો એ માર્ગે આપણું કાર્ય સિદ્ધ કરી, બન્ને લોકમાં આપણું નામ અમર કરીશું.

હું તલવારના સોગંદ લઉં છું-ધોડાના અને ધમના સોગંદ લઉં છું કે આથી તારા ઉપર કોઈ જાતની આફત નહિ આવે.

અફઝલખાનની ઘટનાથી તું શકિત ન ખનજો કારણ કે એ વાતમાં સમ્યાપ્ત નથી. માફ શિર કાઢવાને તેણે ખારસો સીદી સવારો તૈયાર રાખ્યા હતા. હું જો તેનાં શઓથી જ તેને ન રોળું, તો આ વેળા તને કોણુ પત્ર લખત ?

જો તારી તરફથી મને ઉચિત ઉત્તર મળશે તો રાતના એકલો તારી સામે હાજર થઈશ અને સાદિસ્તખાનની ઝેબમાંથી કાઢી લીધેલો પત્ર તને વંચાવીશ.

અને જો આ તને અનુકૂલ ન હોય તો હું અને મારી ભવાની તારી સેના માટે તૈયાર છીએ.

કાલ સાંજે જ્યારે સૂર્ય સંધ્યાના વાદળ પાછળ તેનું મ્હોં છુપાવી દેશે ત્યારે મારો અર્ધચન્દ્ર (તલવાર) મ્યાનને ફેંકી દેશે અને યુદ્ધના મેદાનમાં અને આકાશમાં વિજળીની ચમકથી ચમકી રહેશે. પ્રભુ તારું ભલું કરે !

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્યમંદિરની
બીજી જીવનકથાઓ

*

સત્યવીર શ્રદ્ધાનંદ

નરવીર લાલાજી

હંગેરીનો તારણહાર

ઝમણલ-લેનીન

ઝંડાધારી

દેશખંધુ

